

ДИПЛОМАТСКА ИСТОРИЈА

(ДРУГИ ДЕО — 1835-1920 Г.)

ПО ПРЕДАВАЊУ Др. ЈАКШИЋА

СРЕДИО
Р. ХАЦИ ПЕШИЋ
ДОКТОРАНД ПРАВА

БЕОГРАД
1936

ДИПЛОМАТСКА ИСТОРИЈА

ДРУГИ ДЕО

Према народној традицији српско робовање под Турцима трајало је пет векова, а према народном епосу, јединој културној тековини за време ропства, то би се време тачно поклопило са временом од Маричке битке 1371 г. до године 1878 када је проглашена независност Србије. Али историски српско робовање је трајало нешто више од три столећа, т. ј. од краја XV века када је пропала последња српска државица, па до почетка XIX века. Интересантно је да су Срби још у почетку свога робовања имали велике наде у западне народе да ће им пружати помоћ за ослобођење. Та нада им је давала највише потстрека и храбрости да се са великим отпором одупиру Турцима, а врло често такви њихови отпори добијали су карактер устанка. Док се ропство осталих земаља под Турцима одликује мирним, пасивним држањем, прожетим честим компромисима, који су за последицу имали ситне, моменталне користи и то најчешће на рачун Срба, Такво држање Срба њима самима ретко је доносило користи (у почетку ропства), али зато је своју позитивну страну имало у међународном погледу, јер су све европске државе почев од XVI па до XVIII века кад год би имале неку комбинацију на Балкану узимале у обзир и српски народ. Као најбољи пример за то биле би Венеција и Аустрија, које су и највише користи од Срба извукле; затим долазе

папски курија па и Шпанија, које су сваки рад почињале преко Срба, и као последња која је своје прсте уплела у Балканске ствари била је Русија, али зато је она ипак највише од свију допринела ослобођењу балканских народа. Све те државе кад год би им била у изгледу нека акција на Балкану, постицале су претходно Србе на буне и устанке, обећавајући им помоћ а врло често гарантујући им (речима) и потпуно ослобођење; у ствари у таквим гестовима па и за време стварног давања помоћи, све су оне биле руковођене личним моментима, надом да ће помажући привидно Србе успети да за себе извуку неку корист. На тај начин, српска акција према Турцима која се у почетку сводила само на одбрану, временом је мењала свој карактер, одбрана се претварала у борбу, борбе у устанак, док на послетку и броји карактер тих устанака није постао врло велики и врло значајан. Али на жалост, најчешће крај тих устанака обично је био жалостан по Србе, јер су их Турци крваво угушивали, а једини њихов резултат био је стварање све веће провалије између порте и раје, а на другој страни све јаче осећање потреба за очувањем националне снаге и индивидуалитета. Та постепена разочарања у страну помоћ упућивала су Србе све више и више на себе саме.

Маркантан случај био је рат који је крајем седамнаестог века повела против Турске Аустрија у савезу са Венецијом, позвали су Србе који су се у толикој мери побунили, да је њихова војска сачињавала главни део опште савезничке војске. Аустрија је успела да продре до Вардара, па ипак по миру који је 1699 год. закључила са Турском у Карловцима, Срби не само да нису били ослобођени, већ су били подељени између Аустрије и Турске, која је своју нову границу пружила преко Баната и једног дела Срема. То је било једно од највећих горких искустава које су Срби стекли у погледу Аустрије као ослободиоца. Па ипак су у великој

маси прешли преко Саве и Дунава у земље које су биле под Аустријом — чувена велика сеоба народа под Арсенијем Чарнојевићем из Пећи.

По уговору о миру закљученом у Пожаревцу 1718 год. између Турске и Аустрије, последњој је припао Банат и цела Северна Србија до Западне Мораве и Крушевца, где је владала све до 1739 г. За сво то време није се учинио ни један корак напред ни у културном ни у националном погледу, једино је лична и имовинска безбедност била већа и боља него под Турцима, а осим тога велики плус имали су отада у томе, што је баш тај део Србије постао национални центар, коме су гравитирали околни народи, отада у свима догађајима Београдски пашалук — Шумадија водио је прву реч. Влада Аустрије над Србијом била је све гора и гора, док се није у свему изједначила са Турском и тиме изазвала враћање Срба натраг у крајеве који су припадали Турској. Тада је потпуно изгубљена нада у ослобођење туђинском помоћи.

1709 год. после рата Аустрија је склопила са Турском у Београду уговор о миру, по коме је граница држава уговорница ишла Савом и Дунавом, која је и поред сталног опадања Турске остала на тој линији скоро читав један век. Српско расположење према Аустрији стално је у опадању, а наде почињу да се окрећу на северу према Русији. Највише основа за наду дао им је исход уговора о миру закљученог после великог руско - турског рата у Кучук Кајнарџију 1774 год. између Турске и Катарине II, по коме поред осталог Русији се даје право заштите свих православних хришћана у Турској царевини. После тога ређа се низ заузимања и интервенција код порте од стране Русије а у корист Срба.

Крајем осамнаестог века после масе разних догађаја, борби, искустава, Српски народ беше изгубио скоро све наде и илузије, али зато је стекао уверење да је најзад преживео време у коме је

турска сила цветала, и да је она сада у сталном опадању.

Као и раније, и почетком XIX века живот Срба био је прожет борбама за ослобођење, шта више почетком тога века јављају се главне борбе, устанци плански и организовани, па према томе и највећи успеси. Али веома важно и карактеристично почетком тога века било је то, што се тада поред борби за национално ослобођење јављају и покрети који имају циљ да омогуће просветни и општи културни напредак. Таквих покрета највише је било код Хрвата и Срба који су били под аустриску власт. Један од најважнијих таквих покрета био је *Илирски*, који се јавља као индиректна последица Наполеонових ратова. И заиста, после свих великих ратова којима је био испуњен XVIII век, почетком XIX у целој Европи осећа се потреба за реакцијом, та се реакција ствара и све земље заводе апсолутистичке режиме. Исти случај био је и са Аустро-Угарском, која је реформу свога режима почела укидањем устава 1815 год. Одмах после тога приступила је насилним мерама за извођење наметања свога апсолутизма и централизације. Код Хрвата се тада нагло јавља велико буђење националне свести, они осећају велику енергију и способност да се боре за ослобођење од наметнутог им апсолутистичког режима. Долазе на идеју да се ослоне на Мађаре. т. ј. да се удруженим силама боре, али ипак сваки за своје сопствене интересе. Али на жалост то је наишло на врло неповољан терен, јер су Мађари одмах покушали да им место дотадашњег латинског наметну свој мађарски језик, да своје законе распростру и на Хрватску територију, једном речи да од ње створе своју провинцију. На Хрватском збору који је одржан 1815 год. расправљано је о увођењу обавезног мађарског језика у српским школама и у администрацију; успех није постигнут одмах, већ 1833 год. и то захваљујући свештенству и племству које је своје интересе претпостављало,

интересима народа, па се услед тога није ни заузимало за очување народног језика, већ су на против радили на очувању латинског. Одмах после тога враћају се ђаци са студија из иностранства, код њих се буди национална свест, долазе у додир са омладинцима из свих осталих делова Србије, Хрватске и Словеначке, и тако удружени у бурном младалачком одушевљењу стварају идеју о панславизму. Најактивнији у томе били су Људевит Гај и Јан Корал, то су уједно и најмаркантније вође у том великом културном и националном покрету, који је 1832 год. већи имао прецизиране и своје политичке идеје. Као најнеопходнију потребу истичу увођење и изједначење народног језика, а затим књижевно зближење и заједнички рад на том пољу. Док је у почетку рад и Људевита Гаја и његових сарадника Ивана Деркаса и Јанка Драшковића имао само просветно културни карактер, после релативно кратког времена претворио се у плански и организовани политички покрет са прецизираним циљем: спајање Србије, Хрватске, Војне Крајине, Реке, Далмације и Босне. једног дела Корушке, Штајерске и Крањске у једну политичку заједницу са заједничким народним језиком. Први успех постигли су 1835 год. а састојао се у добијању дозволе да могу издавати политички и књижевни часопис „Новине хрватске“ и то на штокавском наречју. Постепено, том тако званом Илирском покрету почело се придруживати и племство. Борба са Мађарима била је све већа, узимала је све више маха, док 1848 год. није дошла до врхунца. На сабору одржаном 1832 год. Мађари су решили да силом спроведу своје идеје. али то њихово решење цар није хтео да одобри, услед чега је остало нереализовано. Хрвати оснивају све више читаоницу, а 1842 год. једну од најглавнијих — Матицу Хрватску. У Мађарској је тада постојала једна друга странка контра овој, чије су се присталице звале „Мађарони“ или „ционисти“, они су оклеветали Илирце да су велеиз-

дајице, те је године 1843 забрањен назив „Илирски“ а за то су га ускоро заменили називом „народни покрет“. На сабору 1845 год. Народна странка је добила већину, што јој је дало храбрости да затражи самосталну Хрватску владу, а три године после тога успела је да извојује укидање латинског и завођење народног језика. Па ипак је и даље било разлога за сталне борбе, које су трајале све до ослобођења и уједињења.

Кнез Милош — његова спољна политика

Доказ да је кнез Милош располагао великим дипломатским способностима, јесу вешто смишљени планови, проналажење рационалних начина и сретстава за постизавање циљева које је себи постављао у спољној политици. Као најмаркантнији успеси које је постигао захваљујући једино својој проницљивости и свом великом дипломатском духу, били су: Хатишериф од 1830 год., затим добијање шест нахија и њихово присаједињење хатишерифом од 1832 год., повлачење граница новој српској држави, што претставља један од најважнијих момената у историји њенога стварања. Правац спољне политике кнеза Милоша био је пријатељство са Русијом, која је тада била једна од најугајнијих сила код Порте. па према томе и Србији је пријатељство с њом био најбољи начин да дође до свога циља.

Борбе за устав

Кнез Милош као вођа народа и као његов владар, није волео ограничавање воље нити саветовање приликом решавања народних па и „државних“ питања. У тој жељи за апсолутистичком владом често је злоупотребљавао свој положај одлазећи у крајност и велику безобзирност према свему и према свакоме. Његове најмаркантније личне особине биле су: властољубље, славољубље и користољубље, и те су особине код њега биле таквог интензитета,

да би њихово задовољење често било у стању да претпостави и интересима народа и интересима саме државе. И ако вешт дипломата у спољној политици у унутрашњој је био врло безобзиран и самовољан. Скоро све одлуке доносио је потајно и самостално, изузетак је чинио ретко кад, али и приликом тих изузетака саветовање је било само са његовим личним пријатељима и једномишљеницима. Скупштину је сазивао тек при сасвим неопходним случајевима, т. ј. када је форме ради било потребно да скупштина поткрепи молбе које је слао Порти. Сво чиновништво било је његово лично, давало је утисак да је његова лична послуга, а народна канцеларија његова лична канцеларија. Из неодољивих жеља за богатством завео је нове и велике порезе, преоптеретио народ и све то скупа изазвало је у народу велико огорчење и незадовољство, масу завера и буна. Међу најважнијим бунама познате су Абдулина 1825 год. која је чак утицала на решење српскога питања у Цариграду, затим Милетина буна. Нарочито незадовољство појавило се међу старешинама који су били увређени због апсолутног неучествовања у влади. И сада, кад су најактуелнија питања — питања војничког карактера у неколико била решена, могло се почети да мисли о организацији власти и администрацији, о доношењу устава који би кнежеву власт ограничио. Кратко време пре тога руски посланик Родофиникин донео је два пројекта за српски устав, али ни један од њих није реализован, што је за Србију престављало срећан моменат, јер је у њима била предвиђена једна опасна реформа: увођење племства, а у Србији узевши у обзир све моменте, није било повољног терена за класну разлику. Кнез Милош је свим силама радио и трудио се да избегне решавање питања о унутрашњем стању, да избегне расправљање о захтевима старешина, јер је знао да ће бити свачега против њега, па је према томе био разумљив и његов страх.

Сретењски устав.

Упорност Милошева у неодазивању старешинама изазвала је противу њега велико огорчење па и буну под вођством Сердара Расинског и Милошевог чиновника Милете Радојковића. Али најзад, упорни Милош је подлегао утицају буне, те је 1835 г. дао Србији устав, тако звани „Сретењски устав“ који је требао да ограничи његову власт. Русија пак, званична заштитница Србије по Акерманској конвенцији, мислила је да мала кнежевина неће моћи самостално, без ичије сарадње чинити тако важне и замашне унутрашње акте, као што је на пример доношење устава. Милош назревши у томе намере Русије уперене противу њега лично, обратио се Енглеској с молбом за интервенцију, и тада су се у Цариграду приликом решавања питања српскога устава створиле две струје: на једној страни Русија и Пруска које су тежиле и радиле на томе да Милошеву власт што више ограниче, а на другој страни Енглеска и Француска са тежњом да му оставе што већа и што шира права. 1838 године у договору са Русијом, Порта је донела устав у виду хатишерифа са пуним султановим потписом, за разлику од фермана који носи само султанов монограм. То је био први устав који је Србија добила и звао се „шурски устав“. Садржао је 64 члана и предвиђао установљење савета од седамнаест чланова који би се бирали доживотно; савет би уједно био и законодавно тело. Кнезу је дато право помиловања, право да уводи законе у примену, а затим дат му је и положај врховног заповедника војске. Исти устав предвиђао је и четири Министарства и то: Министарство спољних послова, унутрашњих дела, Министарство правде и финансија, али министарства би више зависила од савета него од кнеза. Први српски савет основан је још за време другог устанка по савету кнеза и министра Чарториског, али он је и установљен и постојао само

за репрезентацију пред иностранством; за време другог устанка постојала је народна канцеларија, што није било друго, него једна врста савета. — Поред осталог „турски устав“ је предвиђао независност за судије, а за остале чиновнике неку врсту сталности.

Милошева абдикација

Уређење државе које је захтевало устав, Милошу се није могло допасти, због чега је покушао да дигне буну и да на тај начин избегне његову примену, али тај покушај био је безуспешан. Међу самим савезницима био је велики број његових противника, а њихов је положај био доживотан, изузев једног начина да са тога положаја оду: осуда због неког дела теже пририде. Све то скупа учинило је да Милош донесе одлуку да се одрекне престола у корист свога старијег сина Милана, који је баш тада био болестан, услед чега му је одређено намесништво: Тома Вучић Перишић, Аврам Петронијевић и Јеврем Обреновић; одмах после тога догађаја Милош је са својим млађим сином Михајлом отишао у Влашку.

Прва влада кнеза Михајла Обреновића и његово одступање

Милошев син Милан умро је кратко време после ступања на престо и не сазнавши да је био кнез, јер му због болести нису могли рећи. Тада је на престо дошао Михајло, који је из Влашке прво отишао у Цариград на поклоњење султану, а после тога у Србију. За личне саветнике одређени су Вучић и Петронијевић, са налогом да се ни један Михајлов акт без њихове сагласности и признавања неће примити. У то доба ређају се јаке династичке и партиске борбе. Међу самим присталицама династије Обреновић било је две странке,

једна присталица новог кнеза, а друга која је је више волела Милошеву самовољу, него управу од седамнаест кнезова. Присталице пак Карађорђевића основали су трећу странку тако звану „*уставобранитељи*“ под вођством Петронијевића и Вучића, то је странка која је у историји Србије одиграла приличан број великих и маркантних улога, као што су: издејствовање добијања устава од 1838 год 1839 год. свргнула је Милоша са престола, а 1842 кнеза Михајла, затим је довела на владу Александра Карађорђевића и егзистирала до 1858 год. т.ј. до новог доласка династије Обреновића.

У почетку своје владе кнез Михајло се показао прилично енергичан, нарочито при очувању повластица годинама тешком муком стицаних, а које је сада Порта преко свога комесара стално покушавала да окрњи. 1840 год. одржана је народна скупштина у Топчидеру, а ускоро после тога влада је из Београда премештена у Крагујевац. Кнез Михајло је морао стално да води борбу са својим противницима, непријатељима, али је у тој борби победу ипак однео он, те је најглавнији противник Вучић-Перишић био приморан да оде из земље. Али ускоро на заузимање Русије он се вратио, организовао у околини Груже и Лепенице буну и вешто лажући народ успео је да однесе победу. Кнез Михајло побегао је у Земун, а на скупштини која је одржана 1842 год. изабран је за кнеза Александар Карађорђевић.

Кнез Александар Кара Ђорђевић

Избор кнеза Александра Карађорђевића био је последица и резултат буне уставобранитеља; Порта је за тај избор дала свој пристанак и потврдила га, али Русија не знајући какав ће став према њој узети нови кнез, није хтела то да учини. Напротив, цар Никола I послао је барона Линена у Србију са мисијом да на неки начин прозре праве узроке

догађаја одиграних у последње време. После дужег испитивања, барон је послао извештај са садржином, да је повраћај старог стања у Србији искључен. Поводом тога Русија је повела енергичну дискусију при Порти, у коју су се постепено умешале Француска, Енглеска, Пруска, а као најзаинтересованија Аустрија, и то под утицајем Метерниха, који се бојао да такви догађаји не утичу негативно на Србе који су се тада налазили под Аустријом. Захтеви Русије били су ови: да се кнез Александар збаци са престола, да се изврши нов и слободан избор кнеза, да се београдски везир смени, јер је Русија њега сматрала највећим кривцем за све, и на послетку да се вође буне и покрета Вучић и Петронијевић најстрожије казне. Своје право да изјављује захтеве Русија је заснивала на Акерманској конвенцији и на Једренском уговору о миру. Као резултат преговора у Цариграду дошао је понован избор кнеза 15 јула 1843 год. на коме су присуствовали нови београдски везир, руски конзул и специјалан изасланик Русије. И на тој великој скупштини свих седамнаест округа једногласно се гласало за Александра Карађорђевића. Одмах после избора Porta је по пристанку Русије дала свој пристанак и избор потврдила бератом али тек пошто је претходно протерала из земље Вучића и Петронијевића.

Прилике и услови за рад у Србији тада су били исти као и у време Милошевог збацивања са престола, сада је пак требало оживети привилегије добивене 1830 год. и ударити темељ развоју државе.

Жеља Милоша да све држи у својим рукама, беше спречила извођење рефорама, док је баш ново време и нови режим тражио реформе и институције, пред којима би тежње олигархије морале уступити. Пред Александром је била велика дужност, и то је да Србију изведе из ропства и уврсти је у ред културних и просвећених земаља, али то је био велики и тежак задатак; од неписменог роба ство-

рити слободног и еманципованог грађанина, организовати власти и обезбедити државу од злоупотреба престављало је велику тешкоћу. Устав од 1838 год. био је највећа сметња извођењу тога. Дотле ни право својине није било обезбеђено, јер је сам Милош предњачио отимањем најбољег земљишта, у опште јачи је потискивао слабијег. То је питање Александар регулисао завођењем судова и „Грађанским законом“ донетим 1844 год. § 213 гласио је: сваки је свог добра господар, што је и законом заштићено“. Судови су потпуно заведени 1846 год. када је установљен врховни и касациони суд, а правни поредак је утврђен тек кад су сва места у судовима заузели школовани људи. Напредак је учињен и у администрацији, од личних слугу Милошевих сада су створени чиновници са титулама, униформама и платом, морално и материјално обезбеђени, али пошто су били још недисциплиновани, међу њима је и сада било размирица. Из иностранства долази велики број школованих Срба и улази у администрацију. За време Милоша који није волео просвету било је свега 72 основне школе, 1 петоразредна и три дворазредне гимназије; за време кнеза Михајла у просвети је учињен нови напредак, а за време Александра она је цвела. Установљен је лицеј: правни и филозофски факултет, гимназије, богословија, војна академија, трговачка и пољопривредна школа, шаљу се у иностранство стипендисти. 1844 год. основано је друштво српске учености које се доцније претвара у академију наука и учености; 1853 год, народна библиотека и музеј, штампају се уџбеници и преводе дела. У опште за народ настаје у сваком погледу благостање, за грађење путева долазе специјални инжињери из иностранства, оснива се пошта и телеграф 1843 год. Законски се уређује питање зајмова из јавне касе, чиме се сузбијају злоупотребе од стране приватних зајмодаваца. Трговина се такође развила, али је чиновници нису смели водити.

Занати, земљорадња, сточарство, шумарство и рударство такође су у напредовању, али под утицајем индивидуалне слободе и независности распадају се задруге које су очувале народни дух. Финансије су биле доста несређене, потребни су велики расходи, а прихода није било много, нарочито не од царина јер је Аустрија на сву робу коју је у Србију увозила плаћала само 30% *ad valorem*, што је негативно утицало на развитак индустрије. Највише се трошило на војску, која је тада била доста развијена, отворена је чак и фабрика оружја и муниције у Крагујевцу.

Што се тиче спољне политике, кнез Александар је одмах променио дотадашњи правац, јер је у Аустрији гледао најбољи ослонац за себе лично као и за државу, али то је баш била његова трагедија. Русија је пак енергично чувала и бранила привилегије које је издејствовала за српски народ, што је код осталих сила које су преговарале изазвало пакост, а уједно и страх да тиме Русија не успе да још више учврсти свој утицај на истоку.

1848 и 1849 година

Као последица француске револуције у великом делу Европе јављају се разни покрети сличног карактера, а у многим земљама долази и до правих револуција. И мађарска револуција 1848 год. била је изазвана француском, а она је баш била непосредан узрок српске буне која је избила исте 1848 године. то је био најважнији и најзамашнији догађај међународног карактера који се догодио за време владе кнеза Александра. Револуција је била од нарочито велике важности за Аустро Угарску, земљу састављену од масе разних народа, код којих се сада почела будити свест за националном и политичком слободом, што више, та је свест била толико јака, да се покрет који је у почетку имао такав циљ, ускоро претворио у огорчену борбу за

потпуним ослобођењем од власти Хабзбуршке монархије.

Мађари у своме покрету имали су, управо покушали су да остваре два велика плана, а то су: прво да се потпуно одвоје од Аустрије и да у својим старим границама оснују засебну, слободну и самосталну краљевину, и друго да изврше мађаризацију свих осталих народа који су дотле и тада живели на територији коју су они сматрали за праву и једину мађарску територију.

Пошто је година 1848 била време опште револуције у којој су активно учествовали сви народи под Аустријом, природно је да ни Срби нису остали у миру. И они су се повели за општом буном, али не са намером да се потпуно отцепе од Аустрије, јер је то због неповољног географског положаја било доста неостварљиво; али су само хтели да добију извесну врсту аутономије, извесна политичка права и повластице. Нарочито им је било стало до очувања суштине њихове народности, то се види и из тога што су највише аутономије и повластица тражили у погледу народног језика, школе и у погледу вероисповести. У покрету су учествовали Срби у Словенији, Срему, Банату, Бачкој и Барањи и то сви за остварењем политичких права, а наде у повољан исход давала им је прошлост у којој су аустриском двору и држави чинили масу огромних услуга. Рад на остварењу својих жеља, захтева и намера почели су мирним путем, саставили су петиције и у њима формулисали све што су хтели као: завођење српског језика за све интерне ствари, да се одреде права и надлежности државних сабора а цркви и школи да се да потпуна аутономија. Али није у свима крајевима почело мирним путем, напротив у многим местима у Срему, Банату и Бачкој одмах у почетку су избили прави нереди, а народ је почео сам да изводи разне реформе. Жеље Срба ишле су потпуно упоредо са жељама Мађара, па су због тога Срби добили велике наде па чак

и сигурност да ће у њима наћи сараднике, управо да ће згодно бити удружити се са њима и заједнички радити на остварењу циљева. И опијени том надом да ће доћи до споразума о заједничком раду, Срби су приликом ношења петиција у Беч свратили у Пожун где је тада заседавала Мађарска дијета, са намером да изнесу тај предлог и да одмах закључе и споразум. Међутим вођ мађарског покрета Кошут Лајош не само да је одбио преговоре о споразуму, него је увредио Србе и запретио да ће их силом и оружјем приморати на покорност Мађарској. Такав одговор био је последица превеликог Мађарског егоизма и безобзирности а највише последица претензије на српску територију. Интересантно је да су они највише од свих народа проповедали слободу, братство и једнакост, али само за себе, јер када је у питању била слобода других, они су могли свој видокруг да суже до минимума, да у свој грамзљивости постану потпуно слепи и безобзирни. И баш та контрадикција између њихових стварних поступака и између принципа на којима су заснивали право да траже слободу довела их је до сукоба са Хабзбуршком династијом и са свима племенима и народима који су били под Аустро Угарском. Тај неповољан утицај створен таквим држањем дошао је и до Срба, њихова упорна тежња за мађаризацијом изазвала је опште уверење да је то озбиљна опасност и да према томе треба бити опрезан и енергичан. Ускоро после сукоба у Великој Кикинди који је избио између незадовољних Срба и безобзирних мађарских власти, сазвана је у Карловцима (Сремским) српска народна скупштина под председништвом митрополита Јосифа Рајачића. На тој скупштини учествовало је преко петнаест хиљада Срба, Хрвата, Чеха, Руса и Румуна, том је приликом проглашена слобода српске патријаршије и слобода Војводине, у чију су територију ушле Срем, Банат и Бачка; за војводу је изабран огулински пуковник Стеван Шупљикац, а

за патријарха митрополит Јосиф Рајачић. За извршење скупштинских одлука и за одржавање односа са другим народима изабран је специјалан одбор. Једна од највећих важности скупштине била је то, што је том приликом први пут дошло до зближења и заједничког рада на равној нози са Хрватима. На ту скупштину дошло је и више виђених личности као на пример прота Матеја Ненадовић, Јован Ристић претставник омладине и многи други. Сва решења скупштине послата су на одобрење цару Фрањи који се тада налазио у Инсбруку, али он је одбио да их потврди и одобри. Одмах после тога покушај Мађара да одредом војске из Петроварадина угуше српски покрет изазвао је оружану борбу, за неколико дана дошло је маса Срба — добровољаца, (око петнаест хиљада) наоружани, шта више имали су и четрдесет топова.

Турска која се интересовала за држање Срба према покрету своје браће под Аустријом, послала је своје нарочите изасланике да саветују помирљиво и резервисано држање. То је било баш у време када се радило на добијању наследног кнежевског достојанства за Карађорђевиће, и када је Србе при Порти подржавала једнако Француска. Међутим, на скупштини 24 јуна 1848 год. решено је да и Србија узме учешћа у револуцији у Војводини, да изађе из своје уске политике, т. ј. да јој да шири међународни карактер. И заиста ускоро је револуционарима почела да стиже помоћ из Србије, што је и допринело да три пута победе Мађаре на Сентомешу. Али све то Србија није смела да чини отворено, већ тајно, јер је била турска вазална кнежевина; помоћ је била материјална и у добровољцима на чијем је челу био Стеван Книћанин. Револуција је сваким даном узимала све шири и шири мах, и Аустрија бојећи се Мађара а да би уједно привукла србе за себе, признала је и потврдила све одлуке донете на српској скупштини а Војводину декретом прогласила за аутономну

земљу. Од тада Срби и Хрвати прешли су на страну Аустрије и у свима борбама помагали династију Хабзбурговаца. Русија која је такође била уз Аустрију, послала јој је своје трупе у помоћ, и захваљујући тој помоћи, револуција је ускоро била угушена. Извучена из незгоде и велике опасности, кратко време после тога, Аустрија је заборавила све и одузела Србима све оно што им је била дала у моменту нужде, одузела је Војводини слободу и поставила за команданта барона Рукавину. Према томе, сав добитак и награда коју је Србија имала за учешће у револуцији и за помагање Аустрији био је губитак око сто хиљада људи. Па ипак је било и позитивног резултата, јер се тада више него икад почеле да шире националне и моралне идеје, настаје зближење домаћих Срба и Срба под Аустријом, долази се до приснијег заједничког рада са Хрватима.

Кримски рат 1853 год.

Кримски рат који су водиле Русија и Турска, дошао је као последица неспоразума око Јерусалима и Палестине. После шеснаестог века и после крсташких ратова заштитник хришћана и светих места на истоку била је Француска, али за време Луја XV и Наполеона I, она је ту своју улогу доста занемарила. Кучук Кајнарџиским уговором Русији је дато право заштите свих православних хришћана у целој Турској, а уговором у Ункар Скеlesiју то њено право је накнадно потврђено. На основу тога Русија је од Порте успела да добије и пристанак да може утврдити свој положај и у Палестини, и то на првом месту тиме, што ће извршити неке поправке на светињама које су раније припадале католицима. Из жеље да свој утицај стално јача и шири, Русија је гледала да на неки начин умањи утицај Француске на истоку. Поводом тога она је 1853 године преко свога посланика у Цариграду

Менчикова уложила код Порте протест против њеног пасивног држања према Француској која је своје прсте у погледу светих места на истоку све више и више уплитала, али Порта је тај протест једноставно одбила. Ускоро после тога Енглеска, Француска и Пијемонт послаше Турској у помоћ своју савезничку војску. Марта пак месеца 1853 год. умро је цар Никола I. а његов престо наследио је Александар I. Септембра месеца исте године савезници су заузели Севастопољ, а ускоро за тим незахвална Аустрија заборавивши услуге које јој је учинила Русија 1848 године потписала је ултиматум који су Русији поднеле савезничке силе. Србија је тада била у врло незгодном положају, јер су њену помоћ тражиле и Русија и Турска, и захваљујући једино томе што се рат ускоро локализовао, она је остала неутрална, т. ј. сву пажњу сконцентрисала је само и једино на сређивање својих унутрашњих прилика, а то је тада било прилично актуелно питање. У исто време, Илија Гарашанин радио је на зближењу са Француском. Због таквог његовог рада Русија је тражила његово уклањање из државне управе, те је ускоро он и пензионисан као министар спољних послова, а на његово место доведен Вучић. То је изазвало такво узнемирење, да је Русија морала да шаље специјалног изасланика да измири кнеза, владу и савет.

Определивши се за непријатељски став према Русији, Аустрија је знатно пооштрила и своје држање према Србима који су живели на њеној територији, нарочито се пазило да се не успостави ма какав однос и додир са Србима у Србији, па је због тога и сконцентрисала оружане трупе на њеним границама.

Врло интересантан и важан догађај био је одазивање Порте на интервенцију енглеског посланика да специјалним актом потврди све до тада дате повластице хришћанима у Турској. У вези с тим дошао је у Београд Етен паша са ферманом, у коме:

Султан изјављује да све повластице дате Србији, Влашкој и Молдавији сматра сталним и трајним. Па ипак, када је спољна политика коју је Србја тада водила била мирољубива, у земљи је била војна припрема, обука војске па и фабрикација оружја у границама могућности.

Турски конгрес 1856 год.

Кримски рат завршен је париским конгресом конгресом, који је и сазван са главним циљем да се на њему изради уговор о миру. На њему је решено да се очува независност и територијални интегритет Турске, неутралност мореуза и Црног Мора, слобода пловидбе Дунавом, аутономија Влашке, Молдавије и Србије. Све што је на конгресу решено, загарантовано је потписама сила учесника.

Члан 27 париског мира говори о Србији, т. ј. да ће она и даље зависити од Порте, а њена права и обавезе кретаће се само у границама хатишерифа, и за њих ће гарантовати све силе потписнице. Кнежевина ће и даље имати независну народну управу, слободу вероисповести, законодавства, трговине и пловидбе. У Србији од стране Турске не може бити претходне оружане интервенције без престанка сила које су уговор потписале; по томе миру Русија и даље остаје заштитница Србије, али то исто право сада имају и остале силе. Све силе потписнице загарантовале су неутралност мореуза и Црнога Мора, слободу пловидбе на Дунаву и аутономију Влашке, Молдавије и Србије, којој је осим тога дата и независна управа, слобода вероисповести, законодавства, трговине и пловидбе. Турски гарнизони остају али оружане интервенције без одобрења свих сила не може да буде. После оваквога прелома, углед Србије у очима Југословена порастао је, и у њу су од тада уперене све наде за ослобођење. По свему изложеном, Париски мир је био од велике важности за Србију у сваком погледу, а нарочито због тога

што су повластице загарантоване од свих сила потписница, а не само од Русије као дотле, те кад би дошло до рата између ње и Турске, ова би их све могла одузети јер не би имала пред ким да одговара за овакав свој гест. Специалним хатишерифом званим „хатиханијумом“ султан је прогласио равноправност у свему за све поданике његове управе, али то је била очигледна подвала, јер по корану поданик Турске може да буде само муслиман.

Борба кнеза и савета

И поред доброг исхода париског конгреса по Србе, унутрашњих борби је било још увек, и то због олигарха који су се мешали у све, и због савета који је и за ситницу тражио страну интервенцију. У земљи су била два господара: кнез и савет, за неке је ствари кнез имао највишу власт, а за неке савет.

Изабран са лепим надама да ће се у свему управљати по „Турском уставу“ и вољи савета, кнез је својим држањем сасвим супротним овим надама ускоро стекао масу непријатеља. Да се потпуно заоштре односи између њега и савета доста је допринела и контрадикција самог устава, који је кнезу давао највиша права и власти, а у другим тачкама истицао је савет као тело далеко моћније од кнеза. Савет је стално изазивао спорове између законодавне и извршне власти, у опште престављао је велику сметњу државном и народном развоју, а нарочито напредовању у погледу међународне спољне политике. Због свега тога, односи кнеза и савета стално су се заоштравали, њихови спорови које је решавала сама Порта по својим политичким интересима били су све чешћи и чешћи. 1856 год. кнез је покушао да смањи законодавну власт Савета подневши директно Порти предлог за измену и ревизију устава од 1838 год. Затим поставио је кнез министре без савета и исто без њега саопштио

народу одредбе париског мира, а кад је створио против себе заверу под вођством председника Савета, сам је сменио велики број саветника и поставио своје људе. Као последица тога дошла је интервенција Етен наше и привидно мирење кнеза и Савета. Велика грешка кнеза била је упорно не сазивање скупштине, док се у народу све више ширио покрет за њеним сазивом, и тек кад су се покрету активно придружиле две утицајне и маркантне личности Вучић-Перишић и Гарашанин, кнез одобрио сазив скупштине а Савет дао свој пристанак. 1858 год. донет је први закон о народној скупштини: посланика има две врсте, једне бира народ на броју 376, а 63 се постављају „посланици по положају“. Избори су извршени 28 новемба, а скупштина се састала 13 децембра. У скупштини Вучић је отворено повео борбу за збацивање кнеза, а Гарашанин док се званично држао резервисано, потајно је био његов најактивнији сарадник. Постепено кнез је све више губио своје присталице у скупштини док их није сасвим изгубио и тиме приморан на бегство. На Св. Андреју изабран је поново за кнеза Милош Обреновић, али против воље Вучића и Гарашанина.

Спољна политика за време владе А. Карађорђевића

И поред повољних одредаба париског мира, неповољан исход кримскога рата по Русе неповољно је деловао и на Србе. Пошто је тиме био знатно смањен руски утицај код порте, они су почели песимистички да гледају на потпуно ослобођење Србије. У овако незгодној ситуацији, било је врло тешко определити се у спољној политици и дати јој добар правац. Због тога је Кнез Александар у сарадњи са министром Илијом Гарашанином направио читав један програм — „начертаније“ који је обухватио потпуни план спољне

политике. Карактеристична и маркантна тачка тога плана била је она која је предвиђала да се Србија мора ставити у ред европских држава, да она мора узети активно учешће у ослобођењу свих словенских народа и да се нарочито њене границе морају проширити. Предвиђена је још и немогућност пријатељства са Аустријом, с обзиром на то да је маса словенских народа које треба ослободити под њеном власти, и да се на против мора радити на постизавању политичког пријатељства са Енглеском и са Француском. Нарочито је истакнута потреба за што тешњим зближењем са Бугарском. У својој политици Србија треба да се придржава три принципа, а то су: да што више развије саобраћај са суседним земљама, да загарантује народно јединство и прокламује пуну верозаконску слободу. Нарочито треба обратити пажњу на трговину, која је дотле била у рукама Аустрије, и треба дати јој други правац.

Друга влада кнеза Милоша.

После бегства кнеза Михајла на Свето Андрејској скупштини изабран је понова за кнеза Милош Обреновић, који се баш тада т.ј. 23-XII-1858 год. налазио у Букурешту јако изнурен 20-то годишњим прогонством. Позив је примио одмах и депешом поставио намесника Стевчу Михаиловића. Порта је оклевала да одмах потврди избор, али чим су гарантне силе дале свој пристанак, одмах је то исто учинила и она. Милош је берат добио у Букурешту почетком јануара 1854 год. а неколико дана после тога са сином Михајлом дошао је у Београд. И када је понова дошао до власти у својој дубокој старости, у последњим данима свога живота као најактуелније питање које треба што пре решити, Милошу је било питање наследног кнежевског достојанства, али пре тога он је ипак хтео да реши једно друго питање, да се ослободи својих противника, чији је број био прилично велики;

зато он је одмах почео да их протерује, да их ставља под суд и да их баца у тамницу. Међу онима који су дошли до тамнице био је и некада врло утицајна личност Тома Вучић Перишић, који је у њој и умро. У релативно кратком времену Милош је успео да збаци са угледних положаја све своје непријатеље, противнике, и окружи се својим људима. Свршивши то, послао је у Цариград депутацију са мисијом да му издејствује код Порте потврду раније добивеног наследног достојанства, дозволу за њега да донесе нов устав и забрану за насељавање Турака. Али Милош није ни сачекао решење тих питања, јер је новембра 1860 год. умро. Питање доношења устава Порта је одмах одбацила.

И ако је дуже времена био живео у иностранству Милош се није ни мало променио, и његов менталитет и метод рада остали су исти, заиста он се прилично уздржавао од културног Михајла, па ипак није могао а да у сваки свој гест не унесе приличну дозу старог даспотизма. Није могао да замисли могућност да се учини нешто (донесе пресуда) што се њему не свиђа, и мешао се апсолутно у све. Ни са страним претставницима није имао такта, те је његове испаде стално морао да исправља Михајло. Због свега тога влада му је поднела меморандум, т. ј. програм рада, и то у сагласности са његовим сином Михајлом, али за све то он није много марио, већ је и даље највећу пажњу обраћао на еманципацију према Порти, што му је било олакшано париским конгресом. Ускоро по меморандуму послао је порти претставку са изјавом да султан не може заповедати кнезу, и да берат не одговара жељи народа, јер не садржи одредбе о наследном кнежевском достојанству, а порта је одговорила да Срби могу само молити да се устав промени. У својим претензијама Милош се позивао на хатшераф од 1853 год. који је давао аутономију Србији, што је загарантовано од европских сила 1856 год. И као сметњу свему истакао је устав од

1838 год. Али у томе је избио рат француске и Сардиније, који је изазвао затегнуте односе између Аустрије, Турске и Србије. По савету европских сила Милош том приликом није ступио у видну акцију. У Паризу Михајло се лично састао са Наполеоном и у Лондону са Кошутом; после дужих преговора дошли су до споразума о Дунавској конференцији, у коју би ушли сви балкански народи, а на челу да буду Румунија, Србија и Угарска. На примирје које су закључили Наполеон III и Франц Јозеф 8-VII-1839 прекинуто је све. Односи Србије и Турске постали су још затегнутији. Русија је предложила да се Михајлу призна наследство престола, под условом да сам оде Султану, али Порта као максимум попуштања обећала је да му то призна кад Милош умре. Силе су решиле да сазову конференцију и на њој реше српско питање, али у том Милош посла у Цариград депутацију са захтевима горе наведеним, али и они су наишли на неуспех; па ипак је питање Србије у дивану претресано 3 јуна а одговор послан 4 августа, незадовољан Милош је 6 августа телеграмом опозвао депутацију. Дипломатски преставници страних земаља наваливали су да обе стране попусте али без успеха, док није Милош умро 28-IX-1860 год.

У то доба романтизам рођен у Војводини и гајен од омладине на народној поезији, био је темељ нових политичких и социјалних схватања, темељ национализму, радикализму, позитивизму и либерализму.

Друга влада кнеза Михајла септембра 1860 год.

Кнез Михајло, интелигентан по природи, умео је са својих путовања по Европи да понесе максимум знања, образовања, онога што је његовим претцима у великој мери недостајало, па према томе није ни чудо што се његова влада у свему врло много разликовала од влада претходника. Одмах при ступању на власт изјавио је да ће највишу вољу у

држави, којој се мора покоравати свако без разлике престављати закон. Његов је принцип био да за своје сараднике изабере људе само способне и карактерне, да би им могао поклонити своје највеће поверење. Првога кога је изабрао био је Илија Гарашанин и с њим је могао да реализује најзамашније државне програме нарочито у спољној политици. Прилике у погледу спољне политике биле су много повољније него раније, прво с тога што је Турска услед својих унутрашњих трзавица почела да слаби а друго, утицај Аустрије у цариграду после претрпљеног пораза од Француске и Италије, нарочито после губитка Ломбардије, такође је почео да слаби. Осим тога, Аустрија је увидела да је апсолутизму који је трајао од 1849 год. већ дошао крај, па је почела попуштати народима који су били под њом и давати им разне повластице, док није 1861 г. под пресијом Мађара дала свима народима неку врсту ограничене аутономије. Осим тога Аустрија је после ратних неуспеха преживљавала је кризу, имала је масу разних трзавица које су трајале све до 1865 год. Мађари су били незадовољни уставом од октобра месеца 1860 год. тега је Аустрија заменила другим фебруара 1861 г, са признањем аутономије многим државицама, али 1865 год. и тај је устав био збачен. Кнез Михајло је решио да тероризам заведен од његовог оца замени једном паметном и смишљеном владом, те је одмах по ступању на престо дао народу прокламацију којом је изјавио да ступа на престо као наследник, да ће нестати дотадашњих освета, да свима прашта политичке кривице, да ће сви подједнако бити заштићени законом. Достојанствен у свему и веома одважан, за кратко време је успео да задобије љубав и поверење целог народа; портинберат примио је без икаквих церемонија. И порта је одмах увидела потпуно ново стање у Србији, где се сад водила и велика новинарска полемика, у којој је кнез био врло енергичан.

Балкански савез и ослобођење градова

Један од главних циљева кнеза Михајла био је ослобођење свих Срба у Турској, а затим њихово уједињење, те његове намере нишле су потпуно упоредо са идејама северног романтизма. Природно је, да о таквим намерама и циљевима није могло бити ни помена у програму за рад, јер би се на првом месту изазвао револт Аустрије, а затим те жеље косиле би се са одредбом париског уговора која је гарантовала целокупност Турске. Осим тога, кнез Михајло је хтео да претходно доведе до чистине унутра у кнежевини, али велика препона у извођењу тога био је „турски устав.“ Гарантне силе, којима је Михајло нотификовао своје ступање на престо, саветовале су му да унутрашње уређење спроводи доношењем специјалних закона, а не променом одједном целог устава, што је он тако и учинио. То није било право Порти, она се против тога и бунила, али пошто није имала сагласност других сила а стрепећи од горега, није јој остало друго него да да свој пристанак. Законом о наслеђу нахија загарантовао је себи избор на наследника (међу синовима) док је Берат од 1830 год. прописивао само примогенитуру. Законом о савету, он садржава законодавну власт и буџетско право, али смањивање и постављање саветника из надлежности Порте прелази у надлежност кнеза. Законом је прописана слобода штампе и одговорност министара. Све у вези са порезима спада у надлежност народне скупштине, коју по одредбама специјалног закона сазива кнез сваке треће године. Законом о државној управи установљено је седам министарстава: правде, просвете, ун. дела, спољних послова, финансија, рата и министарство грађевина, Илија Гарашанин постао је министар председник, а француски капетан Монден министар војске. Гарашанинова мисија да у Цариграду издејствује иселење Турака који се налазе ван градова имала је

тај резултат да Турци и даље остану, али под условом да се покоравају српској јурисдикцији.

Кнез Михајло је хтео да зна и какво је мишљење западних европских држава о уређењу Србије, па је у тој мисији послао и специалног изасланика, који је после дужег консултовања дошао са одговором да је опште мишљење да се с обзиром на Порту мора бити нарочито опрезан приликом промене устава. И због тога, кнез Михајло је почео да доноси специалне законе, у место да одмах изведе генералну промену устава. 18 августа 1861 год год. на скупштини у Крагујевцу предложено је и примљено четири најважнија законска пројекта, а то су: закон о народној скупштини, о државном савету, о уређењу војске и четврти закон о порезима. И тако постепено изводећи разне реформе, кнез Михајло је створио повољан терен за рационалан економски и финансиски развитак земље.

15 јуна 1862 године у Београду на Чукурчесми десио се инцидент који је имао фаталан завршетак, управо Турци су тога дана убили српског дечка услед чега се изродила читава борба и у њој погинуо један жандар и полицајац (српски). То је изазвало очајну борбу која је трајала све до подне 16 јуна, и када су сви мислили да су се Турци умирили, 17 јуна они су бомбардовали Београд. Тада баш кнез Михајло је био на путу по унутрашњости, и кад се вратио једва је успео да умири 20.000 оружаних Срба скупљених у Београду тражећи освету. Од тога догађаја турска војска почела је да се гомила на границама. И услед тога Гарашанин као претседник владе и миниутар спољних послова послао је у Цариград телеграм 23 јуна, да Турци престану са демонстрацијама, јер ће у противном Срби и ако у миру са султаном, њима се одупрети. Енергично држање Срба учинило је да Турска ипак смени пашу и пошље комесара да извиди сукоб.

Тада Француска предложи да се у *Цариграду*.

сазове *конференција сила* која ће пронаћи ефикасне мере за умирење хаоса који је у Србији владао, и Порта је на то пристала. 22 јуна конференција је сазвана, где је Аустрија покушала да добије мандат да опседне Београд, али су се све силе једнодушно успротивиле. На страни Срба биле су Француска, Русија и Италија и оне су тражиле да Турци сасвим напусте градове, док су Енглеска и Аустрија енергично се успротивиле томе, услед чега је то питање морало да буде напуштено. Конференција је завршена са узајамним попуштањем и са пристанком Порте да се око градова створи неутрална зона и да се у Београду поруши турски део вароши, затим да се Турци одмах иселе из Србије и Београда а градови Соко и Ужице поруше, турске посаде да остану само у Београду, Шапцу, Смедереву и Кладову. То решење конференције порта је примила а Михајло потписао пријем 6 октобра. То је учинило да он увиди да је немогуће добити и више, само треба стрпљења и чекања.

Општа жеља народа тада је била да се потпуно ослободе од Турака, што је и запад прихватио као нешто сасвим природно.

Рад кнеза Михајла имао је два правца, 1) рад на материјалном, просветном и војном развоју, и 2) национална пропаганда међу јужним Словенима који су се налазили под Аустријом и Турском за опште ослобођење. Врло интелигентан и образован апсолутиста, кнез Михајло је мислио да нема напретка без воље и јаке владалачке руке. Његов је циљ био да образује народ, јер је мислио да је то основни услов за политичку слободу, а кад је тај услов испуњен, она ће постепено сама да дође. Финансије је уредио према новим савременим потребама, завео је кован новац, усавршио и развио саобраћ. Фабрика оружја у Крагујевцу радила је и дању и ноћу, па ипак није могла успети да подмири сву потребу коју је тада Србија имала за оружјем, због чега је прилично велика количина

увођена из иностранства нарочито из Румуније. Због тога увоза кнез Михајло је у Русији склопио *зајам* на две сто хиљада дуката, који је био тајан, то је био први међународни зајам који је кнежевина Србија закључила 1867 године. То је изазвало дипломатски сукоб са Угарском, који је узео такав мах, да су морале да се умешају и друге силе и да интервенишу.

Што се тиче пропаганде међу Јужним Словенима, кнез Михајло је израдио *план о заједничком раду* за ослобођење, а у циљу да удруженим силама отерају сасвим Турке из Европе. Закључио је уговор са Грчком и Румунијом у коме се налазила и идеја о Балканској конференцији. Кнез Михајло је стално радио на томе да заинтересује велике силе за балканске проблеме, што више да код њих створи повољно расположење према тим проблемима, једном речи радио је на придобијању европског јавног миљења за догађаје на Балкану.

После дужих преговора дошло је до споразума и са Хрватима, са Србима који су били под аустриском власти, склопио је уговор са Црном Гором, и што више краљ Никола је сам предложио да се уједине у једну државу на челу које би био један владар и то кнез Михајло, пошто би у том случају краљ Никола абдицирао. После неуспеха на Криту 1866 год. постигнут је и споразум са Грчком, али уговор није закључен одмах исте године, већ 1867. У Румунији је на престолу био немачки принц, и пошто баш то није давало кнезу Михајлу никакве наде у успех, он није ни почињао никакве преговоре. Али зато је 1868 год. закључен *уговор ојшшега савеза* по коме би Румунија у случају рата била неутрална, а све набавке Европе долазиле би у Србију преко ње. На тај начин и од те државе је обезбеђена извесна врста користи.

Уговор који је имао највећу важност и највише значаја био је уговор између Србије и Бугарске који је закључен 26 јануара 1867 год. у Букурешту.

Уговор је закључен баш у Букурешту због тога што Бугари тада још нису имали своју државу, већ све ствари међународног карактера радиле су се преко емигрантског комитета у Букурешту. Идеја о зближењу са Бугарима дошла је највише под утицајем Љубена Коравелова који је са Светозаром Марковићем радио на развијању реализма у књижевности. Српско бугарски уговор садржао је 12 тачака:

1) Срби и Бугари су везани једном народности вером, језиком. и све то је довољан основ и разлог да у будуће живе под истом заставом.

2) Имаће заједничко име: Бугаро Срби, Србо Бугари а држава ће се звати Бугаро-Србија.

3) Кнез Михајло Обреновић чији је патриотизам доказан, биће шеф нове државе Бугаро Србије.

4) Застава ће се комбиновати из дотадашње српске и бугарске.

5) Границе ће се одредити и загарантовати од напада с поља.

6) Законодавство ће бити једно, али на два дијалекта, бугарски и српски.

7) Новац ће на једној страни имати лик владара, а на другој грб нове државе Бугаро Србије.

8) Метрички систем биће народни.

9) Вероисповест једна и то православна.

10) Патријарх ће имати независност, а синод ће бити мешовит, док епископија и управа административна и судска одговараће надмоћнијој популацији. Синод ће своје кандидате предлагати политичкој власти, а она ће их бирати с обзиром на дијалекат (према потреби места).

11) Владалац именује министарство у коме ће бити и Срба и Бугара.

12) О томе које ће место бити престоница решиће народна скупштина.

На скупштини у Букурешту 1867 год. Бугари су примили пројекат за уједињење са Србима и додали да ће се нова држава звати Југословенско царство.

Као врло важно и замашно питање које је кнезу Михајлу остало за решавање, било је питање градова. Било је потребно сачекати и искористити моменат приликом неког згодног догађаја с поља. Као први тако повољан догађај јавља се устанак на Криту 1866 год. који је био потпомаган од страних сила; па баш због те помоћи а и због згодног географског положаја Крита, Турској је било врло тешко да угуши устанак, те и после великих покушаја и напора она у тиме није успела. Други повољан догађај био је рат између Аустрије и Пруске који је био последица спора о вођству у немачком савезу. Благодаречи својој великој војничкој способности и непромишљености Аустрије при премештању пограничних генерала, Пруска ју је победила код Садеве, а миром у Прагу потпуно је истиснула из немачког савеза. Поред места у савезу Аустрија је тада изгубила и Венецију. Мада је то било немогуће, далековиди Бизмарк није хтео да Аустрији узима и друге територије, већ с обзиром на своју идеју о двојном савезу према Аустрији је водио политику помагања и храбрења нарочито у питању Босне и Херцеговине. А када је Аустрија сасвим била истиснута из немачког савеза, променивши систем унутрашње управе, морала је мењати и правац спољне политике, а под утицајем Пруске она се сада окренула према истоку и од 1867 год. почела завојевачку политику према Турској и Србији, којој је стала на пут у раду на заједничко ослобођење свих балканских народа. Нови аустриски министар спољних послова Бајет, саветовао је да треба дозволити балканским народима да се ослободе и не сметати им у томе, а таква изјава била је само последица велике немоћи у којој се Аустрија налазила. И тако немоћ највећег противника словенских народа на Балкану и хаос у коме се Аустрија налазила, представљале су за кнеза Михајла врло згодан моменат да покрене питање о добијању градова.

10 новембра 1866 год. Јован Ристић предао је у Цариграду преставку кнеза Михајла који је тражио да му се градови предаду. Порта се дуго одупирала да то учини, али захваљујући енергичној интервенцији вештих дипломата енглеског Лорда Клородана, француског посланика Буреа и енглеског секретара за спољне послове лорда Стоњлеја, била је приморана да пристане. Решено је да се градови не предају, него да се Михајлу као турском вазалу даду на чување. Формална одлука донета је јануара 1867 год. а 6 априла Али Риза паша на Калимегдану свечано предао је кнезу кључеве од градова. Одмах је дошла Српска стража и поред турске заставе истакнута је српска. Повучени су гарнизони а с њима и топови, и то је био последњи акт ослобођења кнежевине Србије.

Интересантно је да је у новембру 1867 године кнез Михајло отпустио свог дотадашњег најбољег сарадника и највећег повереника, и то због једног сукоба са министром војним који није извршио војне припреме као што је било предвиђено, па ипак је остао на свом положају. Тај Михајлов гест суседи су тумачили као знак скоре промене у спољној политици. Михајло се скоро пре тога био оженио Мађарицом, те су Мађари свим силама радили да га придобију уз себе. У пролеће 1868 год кнез се помирио са Илијом Гарашанином, и наредио да му се при повратку из иностранства (кнезу) поднесе извештај о спреми народа и војске. И баш тада када су сви мислили да је Михајло пао под утицај грофа Андрашија и променио правац спољне политике, изгледа да се он спремао на велики рад око спровођења своје политике у оном правцу у коме ју је и започео. Али на жалост тај рад није ни започет, јер 10 јуна 1869 приликом једне шетње у Кошутњаку код хајдучке чесме са неком рођаком кнез Михајло био убијен од завереника чије су вође биле браћа Радовановићи и Марићи. Завера је била првенствено личног карактера, па ипак је било ту и династичких разлога.

Пуким случајем баш тада је у Кошутњаку био Гарашанин, и чувши за убиство, а претпоставивши да може да дође до преврата пожурио је у Београд, и успео да стигне пре Паје Радовановића адвоката главног завереника, који је такође био у Топчидеру да види исход атентата; и кад је видео да је кнез убијен он се пожурио да заузме власт, али пошто га је Гарашанин прстигао, преврат је био осујећен, а Радовановић место власти дошао је у тамницу.

Важно је напоменути да је кнез Михајло отпустио Гарашанина под утицајем грофа Андрашија, на чије је имање Ивањиц био свратио при повратку из Париза са неке изложбе.

Важно је то, да је поред осталих балканских народа Михајло успео да постигне споразум и са Арнаутима, и то и поред свих тешкоћа јер они нису имали човека који би их престављао и једног јединог каквог он је успео да пронађе. То је била последња и завршна фаза на стварању балканског савеза.

Аустро-Угарска и Хрватско-Угарска нагодба.

Почетком друге половине XIX века моћ Аустрије била је јако ослабила, и то нарочито после претрпљеног пораза од Пруске, због чега се шездесетих година мађарски елеменат јако осилио и тражили потпуно отцепљење. Немоћна да их савлада и одупре им се, Аустрији није остало ништа друго него да пристане на њихов захтев. И заиста Аустрија је признала одвајање Мађарске у засебну краљевину, али само у границама краљевине Св. Стевана и под условом да се аустриски цар крунише за Мађарског краља. Тако је од Хабзбуршке монархије створено две државе — Аустрија и Мађарска, са засебним парламентима и владама за решавање унутрашњих ствари, а за решавање ствари општег и заједничког карактера као што су биле

војска, спољни послови и финансије, установљена је заједиичка влада чији су чланови преставници обадва парламента, а претседник је министар спољних послова. Аустрија и поред незгодног положаја у коме се је тада налазила, није испунила и изашла у сусрет свим мађарским захтевима, већ су обостраним попуштањем прешли до неке врсте компромиса до споразума који је назван Аустро-угарска нагодба.

13 августа 1868 год. дошло је до сличне нагодбе и између Хрвата и Мађара и то као последица што су Хрвати сами својевољно прешли Мађарима а ови их нису окупирали, и природно томе су морали следовати преговори за регулисање односа, док није дошло до споразума, т.ј. до нагодбе. Међутим су тада сами израдили закон којим ће се регулисати односи Мађара и Хрвата, којима је тај закон давао минималне аутономне повластице у правосуђу, просвети и унутрашњој управи, али Хрвати после закон нису хтели да приме. После тога израђена је нова нагодба, по којој су Хрвати могли да шаљу у Угарски сабор 29 посланика а у горњи дом два, али доцније кад су укинуте крајине 1873 и 1881 г. слали су четрдесет посланика у сабор а у горњи дом четири. Мађари су за себе усели Међумурје и на вешт начин преваром Ријеку. Приликом преговора нису хтели доћи до споразума о Ријеци, и због тога су и у нагодбу унели одредбу да се за Ријеку нису могли споразумети. Али Мађари којима је било стало до тако великог пристаништа на које су имали сјајан излаз преко Аустрије, просто су из нагодбе исцепали онај део који је говорио о немогућности споразума у питању Ријеке, и налепили су нови део на коме су написали да Ријека припада Мађарима. За тај фалсификат сазнало се тек после пет година али Мађари су на сабору својом пресијом ипак успели да га протуре. То је код Хрвата изазвало велико огорчење и незадовољство, и како је на идућим изборима већину добила народна странка, која нипошто

није хтела да прими нагодбу. Ускоро после тога избила је буна коју је организовао Кватерник и већ 8 октобра 1871 год. прогласио је независност Хрватске. У борби Кватерник је погинуо, и тада су Мађари искористили прилику да побуне бечки двор против Словена, услед тога је Хрватски сабор био растурен. После тога Хрвати су послали у Пешту изасланике који су тражили ревизију нагодбе на што Мађари нису пристаи те је Штросмајер са осталим изасланицима одмах напустио Пешту, док су други уз извесне услове ипак примили нагодбу, а коначан пријем од хрватског сабора био је 1873 године.

Стање у Србији после смрти кнеза Михајла

После смрти кнеза Михајла образовано је привремено намесништво које је одмах сазвало скупштину да би се на њој решило питање наслеђа престола, јер анез Михајло није имао одређеног наследника. Либерали од 1858 год. који су били уграбили сву власт, хтели су да доведу ма кога из династије Обреновића, јер непосредног наследника није било. И Турска је хтела да умеша своје прсте и доведе до нереда, али француски министар спољних послова Маркиз Мутије успротивио се томе изјавивши да ће признати за кнеза ма кога домородца, али странца, па макар био и Црногорац, неће ни под каквим условом. На скупштини 2 јуна 1868 год. за наследника престола изабран је Милан, син Јеврема, старијега брата кнеза Михајла, који се тада налазио у Паризу где је учио гимназију. Пошто је био малолетан, за наследнике су избрани: Блазнавац, Гавриловић и Јован Ристић; одмах су примили од Порте Берат, добили га и предали кнезу без икаквих церемонија.

Док је за време кнеза Михајла било две странке: уставобранитељи и конзервативци, сада се развија либерална странка са Јованом Ристићем на

челу, који је био врло интеллигентан, способан и свестрано образован, па према томе није чудо што је и странка успела да се нагло развије и прибави себи свемоћан утицај на унутрашњу и спољну политику. Сада је за Србију настало време када се све више и више развијају друштвено политички односи, и кад се од апсолутизма кнеза Михајла прелази у фазу уставотворног и парламентарног режима. Намесништво је сматрало за потребно да задовољи нове струје, а то је било могуће само доношењем новог устава, јер је дотле постојао само „турски“ са изменама које је учинио кнез Михајло; сада је пак било врло повољно време да се то учини, јер устав су желели и тражили сви, али нису га сви тражили подједнаког. Јуна месеца 1869 год. Влада је донела нов устав, тако звани „*намеснички устав*“, и либерали су га одмах примили. Тај устав није био најнапреднији, јер је намесништво са либералном странком њиме хтело да осигура себи супериоран положај и за време кнежевог пунолетства. По том уставу намесништво и влада су бирали половину посланика за скупштину — владини посланици, а другу половину је бирао народ јавним гласањем. Овакав парламенат влада је правдала тиме, што би се могло десети да сељаци као највећи део гласачког елемента изаберу само сељаке за скупштину, и у том би случају она била лишена интелигенције, лишена образованих и стручних личности који би са разумевањем водили дебату о буџету, финансијама, уважању разних реформи и т. д. А овако ако би се и десило да народ изабере настране људе, владини посланици би одмах спречили њихов злонамерни рад.

Многи су били незадовољни намесништвом и пребацивали му да није продужило у међународном погледу политику коју је тако вешто водио кнез Михајло, али то су могли чинити само они који нису имали у виду да ауторитет оличен у личности кнеза Михајла као владара нису могла имати три

обична човека из народа, и да им је према томе било врло тешко заузети став који је имао кнез. А осим тога после смрти његове у унутрашњој политици је било прилично хаоса, па је требало највећу пажњу обратити на уређење унутрашњег стања, на умерење духова, а тек после на спољну политику. Одмах по доношењу устава отпочет је рад и на спољној политици, у којој су се намесници определили за супротан правац од онога којим је је ишао кнез Михајло, т. ј. они су се окренули према Русији којој је после однешене победе над Пољацима било могуће да се заинтересује и за српске ствари.

Највећи губитак смрћу кнеза Михајла Србије је иначе у томе, што се нестанком њега као личности појавила немогућност остварења и реализовања балканског савеза. Многи од суседа, са којима је било дошло до коначног споразума као на пример Грци, сада су прекинули односе са Србима, јер су мислили да их сада више ништа не везује за уговоре залђучене са мртвим кнезом.

Бугарски егзаркат и његов значај.

Непосредно после смрти кнеза Михајла десио се важан догађај на Балкану; то је отцепљење бугарске цркве и оснивање „бугарског егзархата“ што је порта потврдила својим ферманом 28 фебруара 1870 год. Пре тога самосталну цркву имали су само Руси и Румуни, а целокупном црквом у Турској управљали су Грци са својим патријархом. Бугари, нарочито из велике мржње према Грцима, према којима су тако исто били расположени сви Словени, давно су почели свој рад на отцепљењу цркве од грчког туторства. Та бугарска мржња долазила је највише као последица тога што је у Бугарској била маса Грка у Видину, Бургасу и Пловдиву, и због њиховог дивног држања често је долазило до сукоба. Русија пак, која је била про-

менила своје држање и расположење према Србима нашла је у Бугарској неки фактор као средство за постизавање својих циљева. Одмах после стварања аутономне грчке државе, грчко свештенство је уложило велики напор на стварању грецизирања великих словенских народних маса у Турској, Македонији, Албанији, Тракији, Бугарској, па чак и у Србији, Босни и Херцеговини, где је народ под утицајем Срба снажно и храбро се одупирао. Капитална грешка намесништва била је у томе, што је овом покрету као и одбрани од њега поклонила сасвим малу пажњу.

Русија је тада искористила повољан моменат да стави у дејство своје право заштите православних хришћана у Турској, па је код Порте израдила ферман којим се дозвољава оснивање бугарског егзархата. Садржина фермана била је ова:

1) Установљава се засебна духовна област са називом бугарски егзархат, у чијој ће надлежности бити сва управа над духовним и верским стварима.

2) Најстарији митрополит ове области, управо први по реду носиће назив егзарх, он ће уједно бити и врховни претседник бугарског Синода.

3) Унутрашња управа егзархата утврдиће се уредбом, која ће бити у сагласности са канонима и основним верским уредбама бугарске цркве, али са претходним одобрењем царске власти.

4) Уредба мора да буде таква, да обезбеди немогућност мешања патријарха у духовне ствари, а нарочито у бирање владике и егзарха. Одмах по извршеном избору егзарха синод је дужан да извести о томе патријарха, који ће дати своје одобрење према прописима вере.

Почетак рада на оснивању егзархата датира још за време кнеза Михајла, и у том почетку идеја је имала шири карактер, јер се није мислило на оснивање бугарског, већ словенског егзархата, доказ за то јесте рад Бугара на придобијања за верску заједницу Босне и Херцеговине. Србија и Црна

Гора нису ушле у комбинацију јер су имале своју цркву. При стварању егзархата велику улогу играла је, и врло много допринела бугарска емиграција у Цариграду, која је стално била у контакту са руским послаником и без престанка га мољакала.

Стварање егзархата није престављало стварање нове цркве, већ само отцепљење извесног броја цркава које су већ постојале, и то отцепљење од цариградске патријаршије у административном погледу. У ферману поред бугарских било је обухваћено и црква које су раније припадале пећској патријаршији, а те су цркве видинска, софијска, прилепска, хустендилска и велешка. Осим тога налазила се и једна врло интересантна одредба, а то је да ће остали крајеви у којима се цело или две трећине становништва изјасне за егзархат припасти егзархији. Пошто је богослужење у егзархиским црквама вршено на словенском језику, чисто наш српски живаљ и то из пограничних места. Лесковца Ниша, Врања, Пирота, пришао је егзархату, док наш елеменат у Јужној Србији и Македонији није хтео то одмах да учини. Не треба схватати да су Срби који су пришли егзархату променили и народност, јер као доказ да није тако служи њихов повратак у Србију одмах првих дана када су ти крајеви ослобођени.

Оног момента када је осетила да је осигурана потпуна независност њене цркве, Бугарска је отпочела велики плански рад на ширењу бугаризма, и баш егзархат јој је послужио као врло повољно средство, као маска под којом је крила своје праве намере и циљеве. Та пропаганда највише је вршена у Македонији где је за то постојао специјално повољан терен, јер су Турци своја насиља и угњетавања тамо у најширем обиму вршили; осим турских власти тамо се доста патило и од корумпраног грчког свештенства. И упоредивши све то са оним што је нудио бугарски егзархат (многе повластице и бенефиције,) Срби Македонци дошли су до за-

кључка да је ипак паметније и боље напустити Турке и прићи њему. И на тај начин вера је бугарима послужила као сјајно срество да спроведу и учврсте бугаризам у земљама које су биле српске још од првих дана стварања српске државе.

После сеобе под Арсенијем Чарнојевићем, предели око Призрена, Митровице и Рашке остали су ретко насељени, и у њих су се ускоро доселили Арнаути. Турска је одмах увидела да у њима може наћи и да од њих може створити елеменат који ће јој послужити као згодно оруђе у борбама са Србима из Санџака и Јужне Србије. Са таквом намером, Турска је Арнаутима чинила све, помагала их у сваком погледу и пуштала да раде шта хоће. С друге стране њих је помагала и Аустрија и то преко католика у Албанији, а помагала их је због тога што је у њима видела повољан елеменат који је у стању да допринесе онемогућавању стварања словенске државе. Због свега тога. Арнаути су се насељавали у плодне равнице, заузимају места која су им се свидела, вршећи уз то разна насиља, што није никакво чудо кад се има у виду да њихова најмаркантнија расна одлика зверства. Многи Срби потиснути од њих емигрирали су у друге крајеве, а многи су покушавали да им се одупре, што је доводило до борби. Лични интереси које је Аустрија имала од спречавања да се створи већа словенска земља на десној обали Саве и Дунава били су ти, што би се на тим стварањем њој затворио пут преко Моравске и Вардарске долине за Солун, а овако, док су Србија и Бугарска мале државице, лако је прескочити их, и онда преко Санџака и Солуна обезбедити себи излаз и пут за Персиски залив и Индију. Због тога је она помагала Арнауте и од њих стварала себи помоћан елеменат за постизавање тих циљева.

Из редова Арнаута сам Султан је узимао себи гарду, због чега су они постали нарочито повлашћена класа којој нико па чак ни сами Турци нису

могли ништа; они су се толико осилили и постали тако безобзирни, да су њихове старешине злостављањима превазишле Позван Онус и Аганлију. Пљачкали су и харали где год су стигли, и та разбојништва су ишла тако далеко, да су поводом разних случајева са једним старешином из Пећи — Мира Зека, стране силе интервенисале у Цариграду. Султан га је позвао у Цариград, али место казне примио га је у аудијенцију, похвалио, наградио и поставио за пуковника.

И за време таквога стања, за време таквога хаоса у Јужној Србији, Бугари су вршили пропаганду за свој егзархат и уједно ширили свој Бугаризам. Поред те повољне стране, њиховом великом успеху допринело је и то што је Турска поданство индентификовала и везивала се вером; све припаднике цариградске патријаршије сматрала је Грцима, а сада све оне који су прилазили егзархату Бугарима. И тако док су Бугари за време кнеза Михајла сами себе сматрали граном српског племена и свој језик диалектом српског језика, Турци су сада и праве Србе сматрали Бугарима, и то због тога што су са њима имали заједничку вероисповест.

Поред осталог егзархат је имао право да отвара и школе, и то је још више привукло велике масе, јер је народ после дугог ропства био жељан просвете.

Херцеговачки устанак 1875 г. и његове последице

Видевши шта су урадили променом своје спољне политике, т. ј. отклањањем од Русије, Срби су почели да раде на томе да поново задобију њено пријатељство. У тој намери је и млади кнез Милан отишао у Русију, али цар Александар I примио га је врло хладно. Као резултат те посете српски народ је очекивао да ће доћи женидба младога кнеза.

са неком руском принцем, али до тога није дошло јер се Милан доцније оженио кнегињом Катарином Кечко.

У то време општа спољна ситуација била је врло неповољна за Србију, јер је Енглеска била на страни Турске и противила се њеном слабљењу, Француска се налазила у фази опорављања од пораза претрпљеног у рату са Турском 1870 г. док је Италија била такође заузета својим стварима. Немачка пак са канцеларом Бизмарком вешто је радила на кочењу руске политике, како би се тиме створило времена за Аустрију да јој постане раван ривал, јер је сад била доста слабија. Бизмарк је тада створио савез трију империја: Немачке, Аустро-Угарске и Русије, у намери да се заједнички ради на решењу источног питања, које овако нерешено могло довести и до револуције. Русија је у то време била истиснула Србију из свих међународних комбинација јер је сва била обузета идејом о стварању велике бугарске државе.

Нешто пред крај свога пунолетства Милан се вратио са школовања из Париза у Србију где је 1872 год. прогласио себе пунолетним, збацио намеснике и узео власт у своје руке. Баш у тај почетак његове владе спада и борба против егзархата, а осим ње било је још маса других нерешених задатака које је требало решити. У глави младога кнеза био је хаос намесничких утицаја, који су тврдили да постоји опасност од антидинастичког покрета, и због тога сву Миланову пажњу обузела је главна, можда и једина мисао: одржање на престолу, мада је тада било за решавање маса замашних и врло важних задатака, за које ни он ни млада Србија још нису били дорасли.

Кратко време пошто је Милан узео власт у своје руке, избио је у Херцеговини устанак, као последица заваде која се десила приликом исплате спахијама спахилука. То је био чувени *Херцеговачки устанак* који је довео до великих и важних после-

дица. Свуда где је било спахилука и великих поседа, односи између сељака закупаца и сопственика поседа — спахија били су нерешени, ти односи обично су били врло затегнути и тешки, а нарочити у Босни и Херцеговини сељак је био у врло тешком положају, био је просто једна врста роба. Сматрало се да земља правно припада само султану, да ју је он дао спахијама на уживање, а они су је давали под закуп сељацима, под условом да узимају само трећину прихода као награду. Спахије нису своју накнаду узимали директно од сељака, него су и то пропуштали у неку врсту закупа другима, обично ситним полицајским људима, који су били врло крути, грамезљиви, а када је у питању њихова корист до крајности безобзирни. При скупљању спахиских прихода они су се често служили злостављањем, што је доводило и до сукоба. Као последица сукоба такве врсте избио је и херцеговачки устанак, познат као „Невесињска пушка“. јер је заиста прва пушка одјекнула у Невесињу. Устанак је ускоро обухватио и Босну, чуло се за њега у Европи и изазвао „источну кризу“. Велики број деце пребегао је у Србију, Црну Гору и Далмацију, услед чега се дах устанка осетио и тамо. Тако устанак, који је у почетку имао локални карактер, претворио се у важан међународни догађај и изазвао интервенцију сила.

Аустрија са својом вечитом дволичношћу јавно је помагала Турску, а тајно устанике јер је на тај начин хтела да изазове брже остварење босанско-херцеговачког питања.

Пет великих сила: троје царски савез, Француска и Италија, чим су виделе да од устанка прети опасност, потрудиле су се да доведу до угушења устанка. Али у томе је мађарски гроф Андраши поднео свима силама ноту са предлогом да се у Босни и Херцеговини заведе аутономно уређење и да се поправе прилике нарочито аграрне. Русија, Енглеска и Немачка сложиле су се с тиме. Али ускоро

дошло је до разилажења између Енглеске и Русије и то због једног меморандума кнеза Горчакова у моменту када је завера у Цариграду збацила 4 јуна 1876 год. султана Абдул Азиса и довела Мурата II. Тада је Енглеска послала своју флоту у турске вода. Стране силе су покушале да се устанак умири, али тада су устаници, (налик на устанак из 1804 године) изнели своје захтеве, тражили су извесне повластице, нарочиту комисију која ће вршити њихово извођење а уједно дати и гаранцију за њихову сталност. Као и увек, султану је и сада било врло тешко да се реши и дозволи гаранцију стране силе и заштиту над његовим хришћанским поданицима. А Турци су и даље покушавали да силом угуше устанак, не пристајући ни на какав компромис, и поред тога што им је незгодан брдски терен задавао много тешкоћа. Одјек устанка осећао се у свима словенским земљама, што није никакво чудо кад се има у виду заједничко племенско порекло; па чак и у католичким земљама било је комешање, вероватно због сродности у вери и код њих се појавила пријатељска наклоност. Али највећи рефлекс био је у Србији и Црној Гори, које су годину дана после тога, у нади да ће на тај начин решити питање Босне и Херцеговине, ушле у рат са Турском. Побуде су несумњиво биле родољубиве, али доцније се видело да је гест (објаве рата) био врло несмотрен и непромишљен.

Ратови Србије, Црне Горе и Русије против Турске

У почетку овога рата са Турцима Србија се налазила у великој неизвесности, и то због тога што се Русија према њој држала врло резервисано, а она сама са устаницима да води рат против Турака, било јој је апсолутно немогуће. Зато је кнез Милан решио да устанак само материјално помаже.

Либерали су му предлагали да уђе у рат, а кад су видели његово двоумљење, почели су му претити немирима (у случају да донесе негативну одлуку). Ускоро је стигла вест да је на челу устаника Петар, син Александра Карађорђевића као Петар Мркоњић, што је утицало на Милана да се одлучи за рат, и он 6 маја 1876 год. позове либерале да образују нову владу са Јованом Ристићем и Стевчом Михајловићем на челу. 16 јуна потписан је савезнички уговор са Црном Гором, а 22 јуна Милан је упутио Порти писмо којим тражи да му се повери административна управа над Босном и Херцеговином, али место Порте одговорио је енглески конзул само толико да Porta неће одговорити. 30 јуна 1876 г. Милан је са Делиграда објавио да ступа у рат, на што Енглеска изјави да ако Србија уђе у рат, Аустрија ће просто заузети Босну и Херцеговину, Аустрија је пак забранила Србији предузимање ма каквих војних операција према Босни. Тада се мала српска војска поделила у мале групе и распоредила по границама Турске, а два батаљона Бугара које је Србија послала у Бугарску да дижу устанак, предали су се Турској. Румунија и Грчка остале су неутралне. Турци су напали Србе са целом војском и тада се видело колики је потхват рада био неозбиљан и непромишљен. Срби поред тога што их је било мало нису били ни спремни за рат те су и поред врло храброг држања претрпели пораз на Ђунису и на Шуматовцу. На посредовање Русије Турска је пристала на примирје које је закључено фебруара 1876 год. а мир је потписан накнадно, после засебних преговора. Црна Гора међутим остала је и даље у рату и победила Турке на Фундини и на Вучјем долу.

Тројецарски савез, који је тада већ био склопљен, предвиђао је да савезнички цареви решавају сва питања у вези са Турском. Поводом тога у Цариграду се састане конференција сила и саставише пројекат свих питања које је требало решити, али

Турска после однетих победа над Србима имала је толико самопоуздања да у многим питањима није хтела да попусти наваљивању сила. Конференција је ипак решила да Босни и Херцеговини треба дати неку врсту аутономије, али Турци су били далеко од помисли да такву одредбу испуне, па су мештани и тражили начин да је изиграју, и пронађени начин био је заиста оригиналан и „мудар“. То је било овако: Био је обичај да на међународним конференцијама председава преставник земље на чијој се територији конференција одржава, и баш у моменту када је дошло на ред претурање питања Босне и Херцеговине, одјекнула је на све стране грмљавина топова и маса света ишла је улицама на све стране. На питање запрепашћених и зачуђених дипломата шта је то, одговорено је да Турска прославља дан у који је постала уставна и парламентарна монархија. И на тај начин Турска је успела да вешто избегне и изигра рад комисије и заузимање сила за Босну и Херцеговину за које је била предвиђена самоуправа са гувернером на челу, кога би Порта у договору са силама бирала на пет година; за Сраију и Црну Гору предвиђено је пак територијална повећања.

Од стране сила приликом преговора највише су се заузимале Енглеска и Италија; Енглеска је још раније одвраћала Србију од рата и скретала јој пажњу на могућност да у том случају Аустро-Угарска заузме Босну и Херцеговину. Русија се пак јако размимоишла са Енглеском, а Турска, којој је рат са Русијом био неизбежан, журила је да закључи мир са Србима, како би бар са те стране била мирна. И једини резултат конференције био је тај мир. Тако је Србија према Турској остала у истим односима које је имала и пре рата а привилегије су остале исте, нити смањене нити повећане.

Српско питање и Рајхштатска конвенција.

Односи између Русије и Турске били су све оштрији и оштрији, разлога је било више, прво што је Турска стално избегавала да се одазове на захтеве Русије за спровођење извесних реформи и решење њених питања, а друго јавно мњење у Русији које је било пријатељски и пансловистички расположено, било је јако раздражено после изигравања цариградске конференције од стране Турака и тражила је рат. И само Русије (влада и цар) осећала је потребу и хтела да се за све што јој је Турска нанела, оружаном руком обрачуна с њом. Али сметњу у томе престављала јој је Аустро Угарска, а зато Русија, желећи да се са те стране ебезбеди, почео је да води са Аустријом преговоре (тајне) о споразуму. Преговори су ишли прилично тешко, јер се Аустрија бојала да се њени лични интереси не окрње, па је била на великој опрези. После рата од 1866 год. код ње је оживео политички програм тежња за остварењем плана: излаз преко Босне на Солун, и на тај начин обезбеђење пута за Малу Азију, Багдад, Персиски залив; то је било животно питање и аустриске и немачке трговине, због чега је канцелар Бизмарк тајно помагао Аустро-Угарску.

Преговоре су водили Аустро-Угарски министар спољних послова у заједничкој влади, Мађар гроф Андраши и руски дипломата Порчеков, али се указала потреба да се и владари састану. И у лето, крајем Српско-турског рата, када се руски цар враћао из бање, свратио је у Чехословачку у замак Рајхштат и ту се састао са Аустро-Угарским царем. Цареви су били заједно само један дан, о споразуму и о питањима на Балкану разговарали су само у главним цртама узгред за време ручка и шетњи. Док је раније Аустро-Угарска тајно радила на томе да прошири Далмацију на рачун Босне и Херцеговине, сада је ту своју тежњу изнела јавно и отворено, а Русији је у овом моменту више било стало

до споразума са Аустријом него до чувања Србије, па према томе није чудо што је била готова да учини Аустрији попуштања у погледу Србије. Па ипак у томе нису могли доћи до споразума, тако да се незна шта су у опште решили. Према доцнијем тврђењу Аустрије, као и по белешкама грофа Андрашија, Русија је била попустила за целу Босну и Херцеговину, а по белешкама руским, дискусија се водила само о Босни и то до реке Врбаса а не целу. С обзиром на многе подвале и фалсификате, којима су се Аустријанци служили када су били у питању неке важне ствари (фалсификат Хрватско-угарске нагодбе), нормално је узети да су руске белешке тачније, и да је према томе Русија жртвовала само један део Босне. Али није остало на томе, јер стање за Русију сваким даном било је све опасније, време које ју је одвајало од неизбежног рата све краће па према томе и њена потреба да се са стране Аустро-Угарске обезбеди све већа и неодољивија. Аустро-Угарска, знајући и схватајући то добра, хтела је да искористи повољни моменат у коме Русија мора да попусти па је сваким даном повећавала своје захтеве и била све непопустљивија, док није упорно затражила целу Босну, Херцеговину и Санџак. И Русија, која је била у апсолутној немогућности да одуговлачи, пристала је на све захтеве и 15 јануара 1877 год. потписала споразум у Рајхштату, којим пристаје да Аустрија заузме Босну, Херцеговину и Санџак, али само у случају ако би се Турска распала. То је био први случај поверљивих преговора између Аустро-Угарске и Турске после кримског рата. Преговори су започети у Бечу, вођени у Петрограду, а завршени су у Будимпешти где је и уговор потписан, добивши име „пештански уговор“. Доста велику улогу у одлучивању приликом склапања овога уговора играо је и утицај Бизмарка.

Ускоро после тога почео је рат Русије и Турске, и нико није сумњао у повољан исход по Русију, али на жалост било је изненађења, јер је Турска

војска под вођством и командом Осман паше успела да се утврди код Плевне и да тамо заустави Русе, и поред тога што су они у почетку рата имали врло много успеха

Одмах у почетку рата Русија је затражила од Србије да уђе у рат и помогне јој, али у том моменту Србији је то било врло тешко, прво с тога што не би могла почети војну акцију пре но што би добила материјалну помоћ од Русије, а друго много је била истрошена од последњих ратова, и због свега тога Србија је одбила да уђе у рат. Али када је после кратког времена срећа се окренула према Русији, када је њена победа после пада Плевне и заробљења Осман паше била извесна и јасна, кнез Милан је променио мишљење и 13 децембра 1877 год. он објави Турској рат. Аустро-Угарска је одмах забранила српским трупамa операције према Босни, а када се после тога Милан обратио Русији са питањем где да пође, ова је хладно и кратко одговорила „где хоће“, само не на Видин и Софију. Од тада Русија је стално имала врло хладан и укочен став према Србији, па чак и кнез Милан, кад је посетио цара Александра I, био је врло хладно примљен, што је јако утицало на њега и вређало га, и вероватно је то највише утицало на њега да промени правац своје политике и окрене се Аустрији.

Одбијена од Русије српска војска се поделила и пошла у два правца: на исток, где је заузела Ниш, Паланку и Пирот дошавши до Софије, и на југ где је такође заузела Лесковац, Прокупље, Врање и Куршумлију и избила на Косово. Од српског улажења у рат Руси су ипак имали користи, јер због тога рата Турска је морала поделити војску и послати један део на Србе, због чега је на Србију напала са слабијим кадрам.

За време овога рата, т. ј. одмах у почетку Енглеска је изјавила протест, док су све остале силе остале неутралне. Али када је после пада Плевне Русија заузела целу Тракију и загрозила Цариграду,

све су силе затражиле заустављање руских трупа, а Енглеска је у своме протесту била толико енергична, да је запретила да ће њена флота ступити у акцију ако Русија настави са заузимањима.

Примирје у Једрену 30 јануара 1878 год., Сан Стефански уговор.

У моменту када је српска војска заузела поменута места, и руска војска је морала да стане са освајањима. Она је сада хтела да искористи повољан моменат због ситуације у којој се налазила Турска, па је почела са њом преговоре о миру, и 30 I-1878 год. закључила примирје у Једрену, а фебруара месеца вођени су у Сан Стефану и преговори о миру. Пошто Русија том приликом није имала за себе шта толико да тражи, дошла јој је идеја о једној дипломатској политичкој комбинацији. О стварању велике Бугарске државе у којој би Русија имала претежан утицај.

На преговорима за Сан Стефански уговор захтеви Русије били су ови: независност за Србију, Румунију и Црну Гору, административну аутономију за Босну и Црну Гору и као најглавнији захтев стварање аутономне Бугарске кнежевине. Али на Сан Стефанском миру, потписаном 3 марта 1878 год., решено је: да Турска плати Русији отштету од две и по милијарде франака, или да јој да неке покрајине у Азији и Добруци, коју би пак Русија дала Румунији за један део Бесарабије. Србија није добила никаквих нарочитих повећања. Нишки округ са Нишом и извесне пределе у Санџаку, Црна Гора такође је добила повећање у Санџаку и излаз на море, Румунија је исто добила нека територијална повећања, али прилично незнатна. А све три заједно, т. ј. и Србија, и Црна Гора и Румунија добиле су независност и самосталност, Босна и Херцеговина аутономију у административном погледу и то под контролом Русије и Аустро-Угарске. Најважнија

Одредба Сен Стефанског мира односила се на Бугарску, која је била и најсретнија у погледу добитка; она је постала аутономна, самостална кнежевина јако увећана, јер је поред своје старе територије сада добила и целу Тракију са Македонијом и једним делом Старе Србије, њена западна граница ишла је реком Тимоком до испод Књажевца, одатле обухвата цео пиротски и врањски округ, део Старе Србије и избијала на Шар Планину одакле се спушта на Дрим и њиме излазила на Охридско језеро, на северу граница је била Дунав до Тимока, на југу Јегејско, а на истоку Црно море. Одређено је да има народну војску и хришћанску управу, да султану плаћа данак и да у њој две године после уговора буде један руски комесар и 50.000 војника, што се ни мало није допадало европским силама, које су у томе виделе јачање руског утицаја на истоку; па је био и главни разлог због кога су доцније тражиле ревизију уговора. Против овакве одредбе о Бугарској нарочито јак протест уложила је Енглеска, а затим Румунија, Црна Гора и Србија. Уздржала се једино Немачка, али не из стварне равнодушности, већ из обзира према руској династији. Одвојеност Србије од Русије овим је била потпуна.

Берлински конгрес и српско питање.

Природно је да је уговор у Сан Стефану изазвао узбуђење у целом свету, а нарочито у Аустрији, која је била јако огорчена и то због одредаба које су се односиле на Босну и Херцеговину. Све стране силе, кратко време по закључењу уговора, тражиле су ревизију (његову), а своје право за такав поступак заснивале су на одредбе Париског конгреса и на обавезе које је предвиђао за Русију: да неће као потписница мира заратити са Турском без претходног споразума са осталим силама. Руси су у почетку били храбри, али енергична изјава Аустро-Угарске, којом је тражила окупирање Босне и Херцеговине

са циљем да од њих створи аутономне кнежевине. Сличне Бугарској, збунила их је и забринула. Исто то доцније је Аустрија затражила и за Мукедонију са Солуном, а за Србију и Црну Гору потпуну самосталност, како би могла да са њима склапа трговачке и војне уговоре, а са свима кнежевинама да закључи неку врсту царинске уније. Уплашена овим захтевима, Русија, позивајући се на услуге које је у прошлости чинила Немачкој, обратила јој се са молбом да спречи Аустрију од реализовања тих захтева (у случају да она покуша да то изведе оружаном руком). Али пошто се Немачка није одазвала тој жељи, Русија је била приморена да да пристанак за сазивање Берлинског конгреса на коме ће се извршити ревизија Сан Стефанског уговора и решити сва источна питања.

Берлински конгрес, под претседништвом немачког канцелара Бизмарка, заседао је од 13 јуна до 13 јула 1878 год. На том конгресу закључен је чувени Берлински уговор о миру од претставника свих великих сила, док мале државе нису имале ни приступа на конгрес, изузев Румуније и Грчке чији су преставници били пуштени да прелистају меморандуме својих влада поводом уговора у Сан Стефану. Русија је била сасвим усамљена, заиста била је у пријатељским односима са Француском, али тој сад баш ништа није вредело, јер је баш тада моћ Француске била врло слаба, па према томе није могла утицати на остале силе нити пружити Русији ма какву помоћ. Она је зато покушала да дође до споразума са Енглеском, али Енглеска, која се у свему руководи личним интересима, пошто ових у овом случају није било, није ни покушала да се заузме за Русију. Према томе једине силе које су на конгресу одлучивале биле су Немачка и Аустроугарска, и све што је на конгресу решено било је рефлекс њихових жеља.

Сем ревизије уговора у Сан Стефану, Берлински конгрес је донео и нових одредаба. Најфатал-

није одредбе односиле су се на Бугарску, којој су одузете све територије, које су јој дате у Сан Стефану, услед чега је она понова ушла у своје старе границе, т. ј. у границе које је имала пре Сан Стефанског уговора. Овакав поступак силе су мотивисале са два разлога, први етнографски т. ј. маса жалби конгресу из ново присаједињених територија Бугарској, пошто су оне биле насељене искључиво страним народима, а други разлог био је политичке природе: суревњивост према Русији чији је генерал са 50.000 војника био у Бугарској, па је могао да утиче на опште унутрашње прилике, на доношење новог устава, једном речи нису силе могле да буду равнодушне према ономе што је престављало утврђивање руског утицаја на Истоку. Бугарска и ако сведена на старе границе, задржала је своју аутономију „кнежевина Бугарска“ са народном војском и кнезом, али и даље као вазална под суверенитетом Султановим. У том својству она је остала све до 1908 године, када је проглашена анексија Босне и Херцеговине и независност Бугарске. Источна Румелија, која је била део праве Бугарске, управо права бугарска територија, такође је одвојена и од ње створена засебна турска провинција са извесним административним повластицама и неком врстом аутономије, са хришћанским гувернером који се бира на пет година, и ради чувања граница и безбедности могла је имати и муницију. Ову одредбу силе су правдале тиме, што би са Румелијом Бугарска опет била врло велика, а нема смисла да се по величини територије она толико разликује од осталих балканских кнежевина.

Русија, која је увидела своју немоћ и усамљеност на конгресу, саветовала је српском делегату Јовану Ристићу да гледа да склопи добре односе са Аустро-Угарском како би се она заузела за Србију. И заиста, Јован Ристић је одмах почео преговоре, и пред сам конгрес склопио је са Аустро-Угарском конвенцију, чије су четири одредбе обу-

хватиле и прецизирале обавезе Србије. Те одредбе, од врло великог значаја за Србију, биле су ове:

1) Србија се обавезује да изгради железничку пругу од Земуна до Ниша, одатле се дели у два правца, један према Турској до Ристовца, а други према Бугарској до Цариброда.

2) Србија ће са Аустро-Угарском склопити трговински уговор са највећим повлашћењем, што значи да ако нека од држава уговорница доцније закључи са другом државом трговински уговор и да јој веће повластице него првој, те веће повластице аутоматски прелазе и на државу с којом се има уговор о највећем повлашћењу.

3) Србија се обавезује да ће допустити, па чак и сама узети учешће у регулисању ђердапске клисуре и оспособљавању за пловидбу великим бродовима.

4) Србија пристаје на склапање царинске уније са Аустро Угарском, али не одмах, већ доцније, ако Аустро-Угарска евентуално нађе за потребно. Овај члан могао је да буде врло фаталан и кобан по Србе, али захваљујући неслагању између Мађара и Аустријанаца, до његовог реализовања није ни дошло.

У накнаду за ту конвенцију, којом су себи загарантовале максимум користи, Аустро Угарска и Немачка заузимале су се на конгресу за Србију и штитиле њене интересе. Одредбе конгреса, које су говориле о Србији, налазиле су се у члановима 34—42, а најважнија међу њима била је та, која је Србији давала *пошћуну независност*, што је значило потпуно спољашње ослобођење, могућност да сама закључује међународне уговоре, а не као до сад под турским туторством. Осим тога повећана је и територијално са четири округа: нишким, пиротским, врањским и топличким. Турци су се врло много одупирали око врањског округа, и то због Владичиног хана, који је због свог згодног положаја, могао да послужи као врло добра природна граница,

ту је врло згодна природна клисура. У дискусији око овога питања, Турску је подржавала Енглеска, али ни то као ни изванредне дипломатске способности њеног преговораца Кара Теодорак паше нису помогле Турској да дође до успеха, а то из разлога што је на супротној страни енергично се одупирао гроф Андраши кога је подржавала и цела Немачка.

По уговору у Сан Стефану Србија је добила и територијална повећања у Санџаку, али сада те су јој области одузете, јер Аустро-Угарска ни пошто није хтела да дозволи да се Србија шири у том правцу где је она имала своје велике претензије, с обзиром на план о изласку на Солун преко Санџака, који сада не само да није био напуштен, већ је тежња за његовим остварењем на против баш сада била врло јака.

Што се тиче трговинских уговора, за Србију је решено да остају у важности постојећи стари док временом не дођу нови; осим тога Србија је добила и део турског дуга, с обзиром на нове територије које су јој припале.

Румунија и Црна Гора добиле су независност, а ова последња и територијална увећања са: Колашином, Никшићем, Подгорицом, Плавом и Гусињом, али пошто су у њему били Арнаути насељени, нису дозволили да га заузме, те је 1880 год. добила Улцињ са делом обале. За Македонију је решено да се у њој изведу извесне реформе, али нити време, нити начин њиховог извођења нису прецизирали.

Енглеска, која није била заинтересована никаквим личним моментима, имала је прилично пасиван став на конгресу, и Аустро-Угарска је вешто искористила то и изнела преко грофа Андрашија своје границе и невероватне захтеве у погледу Босне и Херцеговине. Гроф Андраши наиме тражио је окупацију тих области од стране Аустро-Угарске; и не само да је конгрес одобрио окупацију, већ је дозволио да Аустрија држи и своје гарнизоне, и да уреди комуникацију у делу Санџака који је раније

припадао Босанском пашалуку. Пошто није било одређено време кад ће се окупација извршити, цар Фрања послао је трупе сутра дан по савршетку конгреса.

Велики значај Берлинског конгреса био је у томе, што је решио чувено и велико источно питање, и тиме спречио Русију да вековима провлачи у недоглед то решавање, и то врло пристрасно и без обзира на интересе других сила. Тиме је Турска била спашена од распадања.

Моћ Русије на истоку је паралисано, и то захваљујући нарочито Енглеској, али кратко време после тога баш та Енглеска увидела је да је сада немачки империјализам и продирање представљао много више опасности не само истоку, већ целом свету, па је осетила потребу да се удружи са Русијом и заједно се боре противу Немачке.

Муслиманско становништво Босне и Херцеговине огорчено, дигло је буне и покушало да не дозволи Аустро-Угарској окупацију, услед чега је она, која је маштама да ће са музиком ући у ансктиране области, била приморана да оружјем крчи себи пут, и није ушла одмах него тек у јесен. Интересантно је да се муслиманима нису придружили и хришћани, што је за Аустро-Угарску била велика срећа.

Тајна конвенција између Србије и Аустро-Угарске 1881 год.

Кнез Милан је био јако увређен од Русије због њеног превише пријатељског држања према Бугарима приликом уговора у Сан Стефану, и то њено држање он је схватио као директно непријатељство према себи. А доцније, када је видео њену усамљеност на Берлинском конгресу и уверио се у њену немоћ, дошао је на идеју да се приближи Аустро-Угарској. Саму земљу познавао је врло добро, јер је често одлазио тамо, а са кронприн-

цом Рудолфом био је у интимним личним односима. У то страшно време, тако неповољно по Србију, такав поступак није био погрешан и непромишљен већ на против врло нормалан и умесан. Јер кад је већ Русија била парализована и сасвим немоћна да нешто учини за Србију, држава од које је претила највећа опасност и која би јој могла највише нашкодити била је Аустро-Угарска. Зато је била сасвим морална и велика потреба да се са њом што пре дође до пријатељских односа.

И у моменту када је Србија била сва обузета мишљу на опасност која јој је претила са запада, одакле је Аустро-Угарска мислила да ствара од ње роба свога и немачког продирања на исток, Ристић је радио на склапању конвенције која ће решити питање жељезнице. Преговори су вођени између четворне комисије коју су сачињавали делегати Србије, Бугарске, Аустро-Угарске и Турске. На тим преговорима се видело да и сама Аустрија жели да дође до извесног пријатељског уговора са Србијом (јер је стрепила да Срби могу организовати устанак у Босни), кнез Милан је био истог мишљења, али било је многих људи у Србији који су се упорно противили. Па чак и после 7 октобра 1879 год., када је Аустро-Угарска закључила са Немачко уговор у Бечу, утврдила њиме свој положај у Босни и Херцеговини, ушла у Санџак и заузела неколико важних стратегиских тачака према Србији, то мање више јавно мњење остало је исто. И храбра и у себе сигурна Аустро-Угарска коју је и Немачка помагала као носиоца германског империализма на Балкану и на Средоземном мору, већ 1890 год. окренула се према Србији, али либерали и поред свега показали су готовост да ће се борити за одржање економске независности Србије, па макар ушли и у царински рат, који не би био баш пријатан.

Један од великих противника Миланове политике према Аустрији био је и Јован Ристић, иначе:

присталица наслона на Русију. Он је са Енглеском закључио трговински уговор са највећим трговинским повлашћењем, а кад је Аустрија затражила исте повластице, није хтео да јој их да. 30 октобра 1880 год. уз претњу репресалијама, Аустро-Угарска је меморандумом тражила од Србије тачно испуњење свих њених захтева, Ристић са својом владом остао је упоран и непопустљив, Аустрија је забранила увоз свима производима из Србије, и природно изазвала у њој кризу. Ускоро под утицајем аустријске дипломатије пала је и Ристићева влада. Милан може се рећи, једва је то дочекао, и мандат поверио опозиционарима — напредњацима. Владу је саставио Милан Пироћанац, начелник министарства спољних послова који је за собом довео угледног политичара и доброг говорника М. Гарашанина за министра унутрашњих дела, Чеду Мијатоаића за спољне послове и Стојана Новаковића за просвету, док су остали били незнатни.

Пре Сзето Андријске скупштине у Србији су постојале само две странке и то уставобранитељи и конзервативци, на тој скупштини ствара се и трећа странка тако звана либерална; при самом крају владе кнеза Михајла под утицајем социјалистичких идеја Светозара Марковића који је био на челу опозиције и имао за собом врло напредне и способне духове, јавља се и четврта странка под именом социјалистичка. Потпуно формирање странка било је тек после ратова, када се 1879 год. социјалистичка странка одвојила од конзервантивних елемената који су јој се били придружили и тако је створена напредна страна, на челу које су били Гарашанин и Пироћанац. А 1881 год. од другог дела социјалистичке странке створена је радикална под вођством Николе Пашића и Пере Тодоровића. Сви чланови владе заједно са њеним председником Пироћанцем били су преставници напредњака.

6 маја 1881 год. Србија је усвојила све захтеве Аустро-Угарске и склопила са њом први трго-

вински уговор, којим је дефинитивно утврђена аустриска економска свевласт у Србији. Поред трговинских било је и чисто политичких одредаба као: Југословени и Срби који живе у Аустрији не смеју прећи у Србију без претходног отпуштања из Аустро-Угарског поданства, међутим границе су отворене и успостављени нормални трговачки односи.

По конвенцији коју је са Аустријом закључио Ристић, Србија је примила на себе обавезу да изгради жељезничку пругу преко целе своје територије, која би везивала Европу са Истоком. Аустрија стално радећи и измишља начине како би Србију што више везала и потчинила себи, и као врло повољно средство нашао је материјалну истрошеност њену после ратова услед чега је била у немогућности да испуни обавезу у погледу железница. И за то јој је Аустрија понудила зајам (да би се омогућило грађење и да би је тиме што више везала са себе) о коме је закључен уговор 3 фебруара 1881 год. Сума је била 71.400.000.— франака код француске генералне уније и код Бечке Лендер банке која је имала тесне пословне односе са владом. Тешки услови које је тај уговор наметао изазвали су револт и велику опозицију и противу владе и противу кнеза, који из страха од антидинастичких покрета који су се појављивали, потпуно напусти самосталну директиву и просто се преда Аустрији.

Пре него што би отпочео преговоре о грађењу жељезница, кнез Милан је решио да прво учини посете руском и аустриском двору, што је и учинио. У Русији је наишао на врло хладан пријем што га је јако увредило и утицало на њега да донесе одлуку о још једном споразуму са Аустријом којој ће се још више потчинити. Из Русије Милан је отишао право у Беч, где не само да се жалио на Русију и испричао какав је био пријем, већ је сам понудио неко закључење новог споразума. Природно да је у Бечу то једва дочекано, одмах је направљена скица уговори, коју је мудри кнез пот-

писао без знања своје владе, без знања министарског савета па и самог претседника владе. На пројекат конвенције потписао је 28 јуна 1881 год. у Београду и то опет тајно. Чланови конвенције који су били Србију увукли у потпуну политичку зависност били су ови.

1) Између Србије и Аустро-Угарске утврдиће се потпуно пријатељство.

2) Србија се обавезује да неће дозволити никакве политичке, религиозне или друге појаве које би биле уперене противу Аустро-Угарске монархије, исту обавезу прима и Аустрија и обећава да ће штитити династију Обреновића.

3) Аустрија се обавезује да кнезу Милану призна титулу краља кад се он таквим прогласи, и да ће исто признање издејствовати и код других сила.

4) Аустрија ће Србију помагати код других сила, а у накнаду за то Србија без претходног споразума са њом неће закључивати никакве политичке уговоре са другом државом, и да неће на својој територији дозволити никакву страну оружану акцију ни у каквом виду.

5) Гарантује се узајамно пријатељство у неутралност на случај сукоба између неке уговорнице и друге државе.

6) У случају рата према потреби уговорнице ће закључити војну конвенцију.

7) Аустро-Угарска се неће противити евентуалном територијалном повећању Србије на Југу, већ ће то и код других сила помагати.

Из свију чланова јасно се види да је Србија овом тајном конвенцијом ставила себе у потпуну политичку зависност од Аустро-Угарске, која је над Србијом мало по мало скоро заузела став који је имала према Босни и Херцеговини, а на целом Балкану учврстила и осигурала своју економску и политичку превласт.

И ако је српска влада са Пироћанцем на челу била присталица промене спољне политике и прија-

тељства са Аустријом, кнез Милан је план о уговору са Аустријом задржао у тајности, а поверио се само Чеди Мијатовићу и узео га за сучесника (сарадника). А када је дошао крајњи моменат да министри сазнају, он је већ потписани уговор представио као пројекат, а када су они одбили да га приме и даду свој пристанак, Милан је одговорио да је то немогуће, јер је у питању његова краљевска реч коју је дао Аустрији. Влада је дала оставку и тиме Милана довели у врло незгодан положај јер није има коме да повери мандат — окружен је био само опозиционарима. У ствари министри нису били уопште против уговора већ против његовог четвртог члана, који није дозвољавао Србији да без Аустриског претходног одобрења закључује уговоре са другим државама, а у томе се огледала велика зависност Србије, управо њено ропство, њен губитак независности и суверенитета. И као једини излаз пронађен је тај, што је кнез Милан за министра спољних послова узео Милана Пироћанаца, који се због својих личних ствари (свадбено путовање) тада спремао у иностранство. Он му је ставио у задатак да у Бечу на неки начин изради измену или потпуно укидање члана четвртога тајне конвенције. На велико и опште изненађење, Аустро-Угарска која је видела у како незгодном положају се налази кнез, решила је да попусти и за преговоре одредила Калаја, начелника министарства и управника Босне а раније генералног конзула у Београду, због чега је врло добро познавао опште прилике на Балкану и добро знао српски.

Приликом преговора Аустро-Угарска, којој је Пироћанац пребацивао за такву одредбу према земљи за коју је на Берлинском конгресу према његовом мишљењу она израдила самосталност, бранила су да је члан четврти само једна обична и случајна редакцијска грешка, и за велико чудо пристала је да га измени. И тако, место да гласи да Србија не сме закључивати са другим државама

уговоре без претходног одобрења Аустро-Угарске, он је гласио да Србија не може ни са једном другом државом закључити уговор који би био противан (тајној конвенцији) овом уговору.

Скоро у моменту Пироћанчевог преговарања, непромишљени кнез Милан, коме је више стало до тога да се покаже чврст и сталан на речи него до интереса кнежевине, учинио једну савршену глупост, коју је ретко ко у стаљу да учини. Он је управо послао писмо Калају, са изјавом да је био приморан незгодним положајем да одобри Пироћанцу тражење ревизије и измене, али да он као кнез остаје при својој кнежевској речи и не захтева ништа. И на велику срећу, Аустро-Угарска није поклонила никакву пажњу тим његовим речима, већ је измену оставила у важности, и 1886 год. када је склопила уговор са Румунијом узела је у обзир Пироћанчев исправљени текст.

Тај уговор мада је био у важности пуних десет година, за њега је знао релативно врло мали број људи, што више није био познат ни свима министрима спољних послова који су били на влади за време кнеза Милана и Александра. Први пут је обнародован 1909 год. од Стојана Протића, али више пута мењан одредбама династичког карактера.

Кнез Милан је био човек са максималним и рекордним бројем мана. Најкарактеристичније и најмаркантније његове особине биле су ове: неуравнотеженост, непромишљеност, необазривост и страшна окрутност нарочито према својој најближој околини. Својом сопственом кривицом и поред тога што је његова жена Наталија у сваком погледу била врло блиска савршенству, кнез Милан је имао врло рђав породични живот. У понашању према кнегињи са својим грубостима и безобзирностима ишао је тако далеко, да је тражио и интервенцију аустриске полиције на улици у Визбадену, не водећи рачуна о томе да тиме компромитује цео двор, себе и свога сина Александра, будућег владара. Али поред свега

тога мора му се признати једна од вредности позитивна особина, а то је посматралачки дар, проницљивост и далековидост у догађајима.

Мора се признати да је тајна конвенција (која је у ствари била уговор) у почетку била доста корисна за Србију, јер ју је баш у време када се Русија била сва посветила Бугарској, прилично заштитила од путпуне Аустро Угарске немилости.

Турска, која је Аустро-Угарску 1866 г. истиснула из немачког савеза, 1871 године извршила је уједињење и прогласила царство у Версају, али када су видели да тројецарски савез неће дуго трајати, променили су своју политику према Аустрији и дозволили јој, шта више и потпомогли да буде овом горда у продирању на исток где је она сама имала врло велике интересе. Бизмарк се бојао освете Француза за изгубљени Алзас и Лорем, и то му је био други велики разлог да према Аустрији буде мирољубивији и бољи, и да своје дотадашње држање према њој поправи двојним савезом у који ју је увукао 1879 год., а Италију 1882 год. дајући њој Венецију, а Аустрији Далмацију, Босну и Херцеговину.

1881 године склопљен је *тајни уговор* између Аустро-Угарске, Немачке и Русије, којим је последњој на супрот одредбама Берлинског конгреса спајање са Бугарском и претежно велики утицај над њом, а у накнаду за то и поред тога што је на штету Србије, Русија је пристала на анексију Босне и Херцеговине. Аустрији је била врло потребна подршка Русије у питању Босне и Херцеговине, јер је она тамо јако помагала и јачала католичко становништво, па је постојала опасност да се православни део под утицајем Срба не побуне и не дигне устанак. Она је тако мислила и тим разлогом се руководила при зближењу са Русијом, али у ствари ситуација је била сасвим супротна, јер Србија због положаја у коме се је налазила није могла мислити ни на какву подршку побуњеника, јер је била пот-

пуно усамљена да би се могла решити на такав експеримент, а осим тога морала је врло много времена и пажње да посвети на своје унутрашње прилике, на подизање просветног нивоа, на уређење правосуђа као и многих других ствари које су биле дотле дошле, да нису трпеле никакво одлагање. Дошло је било крајње време за извођење многих рефорама у свима гранама државне управе, да се земља једиом речи европеизира. И у материалном погледу Србија је врло слабо стајала (још један разлог да несме имати никакву офанзиву) јер је била запала у велике дугове ради грађења железница, ради набавке из иностранства оружја, муниције и т. д. И с обзиром на све то Србија не само да није могла и смела да учини никакав знак непријатељства према Аустрији, већ је морала чувати. Уговор са њом, који је омогућио њеним производима приступ на аустро-угарска тржишта, што без тог уговора, који је после берлинскога конгреса представљао важан догађај, вероватно не би било могуће.

Док је тај уговор у почетку имао масу тих позитивних страна, доцније се показао као врло штетан, јер је после кратког времена и поред дозвољеног извоза почео да кочи неродну привреду, настао је у Србији период финансиских криза и разних дефицита поред привреде убијена је и индустрија. Као последица свега тога јавља се велика опозиција, настаје борба између кнеза и радикала које се доцније шири и на цео народ. А кнез Милан заводећи јаку реакцију, упорно је продужавао своју аустро-угарску политику, док јануара месеца 1882 год. није банкротирала Бонтуова Генерална Унија, т. ј. банка код које је Србија имала зајам. И без обзира на то што је овај догађај изазвао још већу унутрашњу борбу, кнез Милан коме је тајном конвенцијом била обећана подршка од Аустрије код других држава приликом проглашења за краља, сазвао је скупштину 22 фебруара 1882 год. и на

њој прогласи Србију краљевином а себе за краља. Неоспорно да је ранг Србије овим био подигнут па у неколико и њен углед у међународној политици, па ипак ефекат услед тога није био тако велики и јак. Заиста народ је то радосно дочекао и прилично се обрадовао, па ипак то је било далеко од онога како би требало да буде. Па ни на хаос који је тада владао у политичком животу, овај догађај није ни мало утицао, није га ни мало изменио.

Али код Срба који су се у моменту проглашења краљевине налазили у другим државама, углед Србије па и самога краља скочио је врло много, они су тада са великим надама упериле своје очи у краља Милана и њега сматрале као јединога који им може донети спас и ослобођење. Према томе, Србија мада тиме није имала никакву материалну добит, имала ју је у моралном погледу, јер је била сада мање више центар опште пажње на Балкану.

Радикална странка временом све више је јачала, док није велики број својих присталица нашла међу народом, међу сељацима. Под њеним утицајем оживеле су и друге странке, развила се међу њима борба, у коју се најзад уплео и сам краљ Милан. Септембра месеца 1883 год. били су велики парламентарни избори на којима је огромну већину добила радикална странка и то и поред велике пресије коју је на изборима вршила полиција. У погледу спољне политике, схватања, намере и циљеви радикала врло много су се разликовали од политике коју је водио краљ Милан. Они су били велики противници пријатељства са Аустроугарском и Немачком, они су на против хтели да почну вођење политике наслањања на Русију, а после тога преко ње да се дође до пријатељства са Француском и Енглеском. Затим, они су били за продужење политике кнеза Михајла и кнеза Александра у погледу зближења свих балканских народа; у сваком гесту Аустро Угарске видели су руковођење чисто личним моментима, користољубљем и халапљивошћу, једном

речи тежњу да једнога дана потпуно узме Исток у своје руке и завлада њиме.

Али Аустро угарска заједно са Немачком вршила је врло велику пресију на краља Милана, и аустрофилске тежње радикала престављала му је као сасвим антидициостички покрет, чиме је наравно код лаковерног Милана успела врло много. Резултат тих њених интрига и обмањивања био је тај, да је била осујећена свака комбинација за зближењем са неким балканским народом, да одвоји потпуно Србију од бугарске, да истисне њен утицај у Бугарској а да утврди свој, и да Милан постане једно мртво оруђе у њеним рукама.

Радикали који су на изборима били добили већину, одмах поднесе оставку и одбише да уђу у владу, после чега краљ Милан образова чиновничко министарство, а у јесен 1883 год. нареди да се од народа покупи оружје, да се попише стока. Схваћен као терор, тај Његов гест је изазвао незадовољство код народа који се тој реформи успротиви оружјем, на многим местима то се претворило у читаве буне од којих је најпознатија у источној Србији тако звана „Зајечарска буна од 1883 год.“ Милан је према радикалима тада применио драконске мере, многе је похапсио, многе осудио на робију, а велики број је побегао у иностранство, међу којима је био и Никола Пашић. У тој борби погинули су многи прваци радикалне странке. Таквим поступцима краљ Милан је од противника разнима створио своје личне противнике. После тога довео је на владу напредњаке са М. Гарашанином на чему.

Пловдивски преврат 1885 год. и Српско бугарски рат.

Када је краљ Милан довео на владу М. Гарашанина, сина Илије Гарашанина који је по способностима био далеко испод свога оца, за министре је поставио све своје људе који су били само обични

извршиоци његове воље, политика коју је тада отпочео била је потпуно лична. У то доба т. ј. 18 септембра 1885 год. јавља се један догађај који је изазвао сукоб између Србије и Бугарске као и општу озбиљну кризу на целом Балкану. То је тако звани Плавдивски преврат, који се састоји у томе што су плавдивски официри наведеног датума без ларме и крви присајединили бугарској кнежевини источну Руменију. Дефинитиван непријатељски став према Бугарској краљ Милан је заузео још одмах после Зајечарске буне, када је примила радикале као српске емигранте. А кад су 1884 год. Бугари силом заузели извесна Српска погранична земљишта, краљ Милан је позвао из Софије свога дипломатског представника и тиме прекинуо дипломатске односе са Бугарском. А плавдивским превратом којим се је Бугарска огрешила о одредбе берлинског конгреса, односи су потпуно заоштрени. Природно да ни Србија ни краљ Милан није могао да буде равнодушан према томе јер је сад бугарска постала много јача од Србије, која је заједно са Грчком и Црном Гором дошла према Бугарској у некој врсти војничке потчињености. Србија није смела и није могла да дозволи то уједињење, али се зато појавило питање на који начин да се то спречи. Као најповољније средство краљ Милан је изабрао рат, те је три дана после преврата при повратку из Беча донео одлуку да Србија уђе у рат поводом тога сазвао је ванредну скупштину, зауставио је слободу штампе и установио над њом цензуру, затим је мобилисао војску. Сав тај рат (од стране Срба) имао је једну једину тежњу, једини циљ, а то је да се на тај начин дође до Македоније, али док је народ са том надом одушевљен пошао у рат, краљ Милан је остварење те идеје оставио за доцније, вероватно и то под утицајем Аустро Угарске.

Краљ Милан је мислио да ће ауторитет који је због своје унутрашње политике изгубио у народу, успети да једним великим успехом споља поврати.

Сам је претпостављао да се опозициони радикални елеменат неће одазвати његовом позиву, па није ни извршио потпуну већ само делимичну мобилизацију, т. ј. употребио је само стајаћу војску, које је било око 24 хиљаде. Али то му је била потпуно погрешна претпоставка, јер ни најфанастичнија партија не може имати толико у крајност, не може имати тако узан видокруг па своје личне интересе претпоставити и интересима државним. Шта више радикали који су били емигрирали у Бугарску, молили су га преко писама да не ратују са Бугарском, већ да трупе пошаље на југ у Македонију, у ком ће му случају и они пружити своју помоћ. Па и поред свега тога краљ Милан је остао упоран и несаломљив у својој одлуци, тврдећи да он тиме само штити Берлински уговор и ништа више. То је све било рефлекс Аустро Угарског утицаја.

На фронту врховни командант армије био је сам краљ Милан, али на том положају он се показао као врло неспособан, није умео да учини добар избор војних заповедника, у опште да учини добар распоред, тако да се често тешавало да врховна команда није знала где се која дивизија налази. Једну капиталну грешку учинио је тиме, што је после првих ситних успеха дао целој војсци одмор од неколико дана, чиме је Бугарима створио сјајну могућност да прикупе још војске па и ону која је била у источној Руменији да пребаце на српско бојиште, услед чега се ток рата променио, Бугарска је почела да ређа серију успеха, док није однела најглавнији пораз над Србима код *Сливнице*, заузела Пирот, али одатле су их Српске трупе и ако слабије, ускоро истиснуле. Краљ је увек прецењивао своју као и способност целе своје војске, а потцењивао Бугарску. Видевши да је изгубио рат, краљ Милан свестан колико ће тиме пасти његов углед, мислио је да је и сам изгубљен, и врло много грешећи, он је показао своју малодушност, покушао да абдицира дајући регенство Краљици Наталији,

које она није хтела да прими. Од тога га је одвратио М. Гарашанин са револвером у руци.

На интервенцију сила а нарочито Аустро Угарске, преко свога посланика у Београду грофа Кевенхилера склопљен је у Букурешту мир 3 марта 1886 год. Тај је уговор имао један једини члан, који је говорио о успостављању *status quo ante bellum*, т. ј. успостављање оног стања које је било пре рата. Бугарској се морало признати присаједињење источне Руменије и од тада она је наставила још живљи рад на спровођењу Бугаризма у Јужној Србији и Македонији. Тако Србија од овог бесмисленог рата није имали никаквих територијалних губитака, али је имала материјалних. Осим пораза државе, за њу је тај рат значио и пораз националних идеала, јер у свима комбинацијама страних сила бише истицана нова Бугарска кнежевина чији су чак и попови и учитељи са ножевима и пушкама вршили Бугаризацију на Вардару.

Династија Обреновића највише присталица имала је међу напредњацима и либералима, и крајем 1885 године т. ј. одмах после претрпљеног пораза, обадве странке поднеле су краљу Милану мемоар и скренули му њиме пажњу на то да у народу влада велико огорчење и очајање, и да би могле да дођу рђаве последице ако се на то не би озбиљно погледало, једном речју саветовали су Краљу да народу обезбеди мир и споља и изнутра. Краљ Милан је међутим у погледу спољне политике остао и даље у пријатељству и потчињености према Аустро-Угарској, а за уређење унутрашњег стања мислио је да је довољно да скине старе радикале који су били осуђени после зајечарске буне.

Енглеска чак и Аустро-Угарска непрестано су се утркивале око превласти у Бугарској и као последица тога утркивања дошло је збацавање кнеза Александра Батемберга и довођење Аустро-Угарског поручника Фердинанда Кобурга августа месеца 1886 године. Тиме су Аустрија и Немачка још више утвр-

диле свој утицај на Балкану. За краља Милана то је био врло повољан моменат да придобије за Србију пријатељство Русије или Енглеске. Али у место да мисли и ради на томе, он се тада сав предао својим личним породичних стварима. Њега су тада просто растрзала три питања, три велика проблема чије је решење себи ставио у задатак, а то су: 1) абдикација и осигурање престола своме сину Александру, 2) доношење новог устава који би бар у неколико задовољио жеље намученог народа и 3) развод са Краљицом Наталијом и њен одлазак из земље. Он је врло добро знао да ће му у томе чинити сметње напредњачка влада, те ју је збацио и довео је нову владу комбиновану од радикала и либерала са Јованом Ристићем на челу 13 јуна 1887 год. али та влада је остала само до 19 децембра 1887 год. када је дошло до несугласице, радикали се отцепили од либерала и остали у влади сами са генералом Савом Грујићем, али и њихова је влада трајала само неколико месеци. 13 априла 1888 год. Краљ Милан је довео на владу конзервативце на челу којих је био Никола Ристић велики монархиста и присталица династије Обреновића. То његово монархистичко расположење било је један од највећих разлога да краљ Милан баш њега доведе, јер се надао да ће у њему амати сјајну подршку за утврђење династије.

Краљ Милан се врло много плашио да краљица Наталија која је била јако популарна и омиљена у широким народним масама не утиче на сина Александра, и највише због тога он је у јесен 1888 год. силом одузео од ње дете и развео се на незаконит начин. Одмах после тога довео је нов устав који је на скупштини одржаној 2 јануара 1889 године био примљен без икакве дискусије. Нови устав био је заснован на слободи парламентарне владе са зависношћу министара од народне скупштине, уопште био је врло напредан и у великој мери одговарао жељама народа. Ово су радикали

сматрали као врхунац успеха своје политике, а краљ Милан као најпогодније средство да спасе и очува своју династију. И кад не би био руковођен том побудом, краљ Милан који је дотле био екстремни апсолутиста, који је све радио самостално са одвезаним рукама, природно да не би пред крај своје владе донео устав са толико ограничења за владара.

После устава на ред је дошао престо, и краљ придобивши за намесника Јована Ристића, Косту Протића и Јована Белимарковића, направно је са њима тајни уговор којим је осигурао себи право да живи у Србији, да врши надзор над васпитањем свога сина. Краљица Наталија по том уговору са сином се може виђати само једанпут годишње и то у иностранству. И 22 фебруара 1889 године баш на дан у који је Србија проглашена за краљевину абдицирао је са престола у корист свога сина Александра. Али пре абдикације, да би задржао Србију у зависности према Аустрији, 9 фебруара исте године *продужио је тајну конвенцију до 1894 год. уневши уједно извесне измене и дојуне:*

члан 2) Аустро-Угарска је дужна да оружјем брани династију Обреновић ако би јој евентуално запретила опасност.

члан 4) Аустрија се обавезује да сходно општим приликама подржава и помаже ширење Србије према Вардару.

Радикална странка после абдикације дошла је до свемоћи. Она је одмах ставила себи у задатак да уреди на првом месту унутрашње прилике, да подигне земљу у економском, материјалном, финансијском и моралном погледу. Али у извођењу тога врло много сматњи чинила је Аустрија, која у својим поступцима постаде чак и безобзирна 1890 г. Краљица Наталија полажући велике наде у нови режим, дође у Београд и затражи од скупштине заштиту, чему се Милан успротиви и 23 фебруара 1891 године пада Грујићева влада, коју замени нова

радикална влада са Николом Пашићем која реши да оба родитеља удаљи из земље. Да би пристао на одлазак краљ Милан је добио милион динара, док се према краљици Наталији морала применити сила. Краљ је отишао у Париз и кратко време по одласку послао је српској влади акт којим изјављује да се одриче свега онога на што му је устав давао право, да се што више одриче и самог српског поданства. За овај његов гест који је и народна скупштина одобрила, Русија га је наградила са два милиона франака. Али некарактерни краљ Милан није остао доследан овој својој изјави већ је све до смрти мешао се у интерне ствари Србије и доприносио њиховом решењу, али само у негативном погледу. То му је само послужило као маска за свршавање личних послова.

Ускоро је умро намесник Коста Протић, кога је хтео да замени претседник владе Никола Пашић, око тога је настала читава борба између намесника и владе, која се реши тиме што намесници доведоше на владу либерале са Јованом Авакумовићем 9 августа 1892 године. На првим изборима после тога који су имали крвав ток, и радикали и либерали добили су подједнак број гласова, резултат је био „патакарте“. Пошто влада није хтела да отступи, краљ Милан је тајно саветовао своме сину Александру да изврши државни удар прогласи се пунолетним и узме власт у своје руке. Александар је послушао савет, прогласио се пунолетним и на театралан начин збацио намесничку владу 14 априла 1894 год. и образовао радикалску владу која је добила већину; у владу је ушло једанаест напредњака и један либерал, док су сви остали из Авакумовићеве владе због разних недела која су чинили дати под суд.

Краљ Александар Обреновић.

Оно што је најкарактеристичније у унутрашњој политици која је вођена за време владе краља

Александра Обреновића, оно што највише карактерише и саму његову владу, биле су сталне унутрашње бесциљене борбе, међусобна трвења политичких и народних снага, стални заплети, конфузије и хаоси што је све изазвало онако ретко трагичан завршетак.

И сам почетак владе младога краља био је на нелегалан начин; то проглашење пунолетним пре времена, било је под утицајем краља Милана, млади краљ је говорио да то ради у име устава и у циљу његове одбране, међутим све је то учинио под наговарањем краља Милана који је био љут на намеснике што су дозволили да његова изјава из Париза буде примљена на скупштини. 1893 године септембра месеца краљ се састао са својим оцем Миланом у Абацији, где су заједнички донели план за будући рад у Србији. Међутим од тада под утицајем Миланових „мудрих“ савета почела су разна неповерења између краља и радикала, који са својим вођем и претседником владе Савом Грујићем дадоше оставку 21 јануара 1894 године, када краљ Милан дође у Београд и отседне у двору код свога сина краља Александра, ступивши одмах јавно на политичку позорницу, док 1897 године није успео да заузме положај команданта целе активне војске у Србији. Краљ Милан је и сада почео систематски да се меша у све државне послове и да захтева од свога сина да у свему спроводи његову вољу, чиме је стварао све већи и већи јаз између народа и владе с једне стране и младога краља с друге.

Одмах по доласку краља Милана наступила је једна обична игра са владама, једна је одлазила а друга долазила. Одмах је створио поред скупштине и ново министарство конбиновано од либерала и напредњака, али већ 2 априла исте године такође под његовим утицајем дошла је друга влада под Светомиром Николајевићем, која је била још послушнија и према томе сјајно је послужила као оруђе за вршење разних безакоња; она је збацила.

устав од 1889 год. и вратила на снагу стари намеснички устав од 1869 год. Стање у унутрашњости постало је такво, да су окрузи личили на турске пашалуке, а самовоља и корупција почињала је од самога престола, т.ј. од највишега до најмањег. На изборима за народну скупштину који су одржани месеца априла 1895 год. по жељи краља Александра већину су добили напредњаци, али они нису ступили на владу, већ је и даље на њој остао Никола Христић који је дошао 1894 год. После тога дошло је до сукоба између краљева оца и сина и то због изласка из владе министра Вукашина. Ускоро после тога дошла је у Србију краљица Наталија и покушала да Александра измири са радикалима, који су тражили да се поврати режим заведен пре удара од 1894 год. Александар је узео полумере, и после Христића јуна 1895 год. довео на владу Стојана Новаковића, који због својих тежњи да заведе извесне реформе и спроведе нову оријентацију у спољној политици, дође у незгодан положај према младоме краљу. Влада Новаковића пала је ускоро, и то због тога што није учествовала у хиљадугодишњој прослави уласка Маџара у Европу, и доведен је Ђ. Симић са владом комбинованом од радикала и од неутралних чланова; то је било 29 децембра 1896 год., али та влада остала је само на жељама. У јесен 1897 год. већ је пала влада Симића и доведен Др Владан Ђорђевић, који је на влади остао три године, које су биле испуњене разним мучењима, злостављањима, шиканирањима, теретима глобама и насиљима. Тада се и краљ Милан био понова вратио из Иностранства да би узео активног учешћа у влади, да створи борбу између престола и народа и да 1897 године децембра месеца постане командант целокупне активне војске.

Режим Др. Владана Ђорђевића имао је два тешка и велика задатка, а то су: 1) да Обреновиће одржи што дуже на престолу, и 2) да Србија у

економском и у политичком погледу остане потчињена Аустро-Угарској. Угушивши штампу, слободу зборова, влада је оскрнављала и све народне светиње док није потпуно угушила и и цео друштвени живот. На против на двору је вођен сасвим супротан живот, сво време је провођено у ужасним приредбама и у оргијању. Овакав живот произвео је економску обамрлост, а дугови у које је Србија била упала у кризу и буџетске дефиците. Рад, душевни полет и интелекат потпуно су угушени и постигнут је врхунац аустриског утицаја и абнормалне владе краља Милана, који је 6 јуна 1899 г. сам инсценирао атентат на себе самога да би као последица томе могао да заведе преки суд за радикале који нису успели да побегну преко границе у иностранство.

Месеца јуна 1900 године, када је Милан понова већ био у иностранству, краљ Александар је објавио веридбу са Драгом Машин, старијом од њега удовицом, и издао наредбу да свако може убити краља Милана ако покуша да се врати у Србију, затим је збацио Владана Ђорђевића и установио нову владу — „свадебно министарство.“

Најгоре последице свега тога осетиле су се у привреди и у финансијама, нарочито због зајмова којих је за 20 година било 17 редовних у износу од 457.000.000 — динара, а пара није било ни за плаћање чиновника. Још тежа ситуација настала је после женидбе са удовицом Драгом чије су амбиције лишиле краља и последњих присталица. Свадебно министарство дало је амнестију осуђеним радикалима и обновило пријатељске односе са Русијом. Најглавније питање било је доношење новог устава, који је и израђен 1901 год. по нацрту Стојана Новаковића од 1896 год. који претставља извесну врсту компромиса између краља, пуштених радикала и напредњака. Овим је уставом први пут установљен поред скупштине и горњи дом, т.ј. сенат, скупштини је дато буџетско право, а јавности

слобода штампе и збора, уведено је тајно гласање, укинут преки суд. На избору за народне посланике и сенаторе већину су добили радикали, који одмах реше да закључе већи зајам и помоћу њега ублаже кризу. Изгледало је да ће Србија ући у нормалан колосек.

После многих трзавица (порођај краљице Драге) кабинет Вујића замењен је кабинетом Велимировића 14 октобра 1902 год. Тада је краљ Александар сасвим изгубио моћ оријентације, у Србији је настао хаос због аутократске воље краља и отпора који је пружио народ. Закони нити су важили нити су примењивани, што је изазвало демонстрације ђака и радикала, док ноћу између 6 и 7 априла 1903 год. краљ Александар изврши нов удар збацивши устав од 1910 год. укину све законе донете по томе уставу, отпусти чиновнике, распусти сенат и народу скупштину, и врати у вачност законе донете по уставу од 1869 год. а неколико сати после тога опет врати устав од 1901 г. Штампана је била потпуно угушена, а у судовима су се потписивале само пресуде из двора. И с обзиром на све то, на сво мање више ненормално понашање владара, није чудо што се међу официрима створила завера у намери да спасе земљу и народ од даљег мучења и малтретирања. Завереници су између 10 и 11 јуна 1903 год. продрли у двор, убили краља Александра и краљицу Драгу, два краљичина брата и неколико министара и тиме завршили владу династије Обреновић.

11 јуна 1903 год. у Београду је састављена влада од првака свих странака, и она је за кратко време успела да врати стање заведено уставом од 1901 год. Револуционарна влада сазвала је 15 јуна скупштину и сенат да би се извршио избор новог владара и да би се донео нови устав. Жеља целог народа била је да се изабере Петар, син Александра Карађорђевића, чија је храброст показана у Босанско-херцеговачком устанку 1878 год. била до-

вољан доказ његовог патраотизма, а у исто време и јемство за остварење идеја уједињења. И заиста 15 јуна 1903 год. изабран је за краља Србије Петар Карађорђевић, који је тада био у Женеви, где је отишла депутација да га доведе.

Све су се партије одмах сложиле да треба вратити устав 1889 год. али са малим изменама; његово проглашење извршено је 18 јуна преко Српских новина. 25 јуна стигао је из Женеви краљ Петар, положио заклетву и ступио на владу. У народу је био познат као Петар Мркоњић.

Краљ Петар.

Његове карактеристичне особине биле су ове: храбар, патриота, интелегентан, уравнотежен, поштен, велики социални дух, слободоуман, што се највише видело по његовом преводу дела Џона Стјуарта Мила „О слободи.“

Одмах у почетку своје владе поставио је себи принципе по којима ће се убудуће управљати, главни принцип био је завођење чисто националне политике и грађанске и политичке слободе, у спољној политици наклон на Русију и на запад, нарочито на Француску. Завео је самоуправни систем у свима административним јединицама, и после великог низа година проведених у сталним трзавицама, међусобним борбама и бесциљном, празном лутању, политички је живот најзад ушао у нормалан колосек и отпочео свој нови живот са великим полетом.

Све унутрашње прилике биле су доста отежане нарочито после цепања радикала на старе и самосталне радикале, услед чега и поред доласка краља Петра парламентарни хаос и опште стање није могло брзо да се доведе у ред. На изборима за народну скупштину 21 септембра 1903 год. и једни и други су имали подједнак успех што их је приморало да саставе једну компромисну коалициону владу под претседништвом Саве Грујовића. Први и најглавнији

задатак ове владе био је да уреди несређене и упропашћене финансије помоћу зајма од 1902 год. који још није био остварен. Финансије је дефинитивно уредио Д-р Лаза Пачу, који је одмах донео врло строг закон о буџету, безбедности и имовинској сигурности које су одмах почеле утицати на привреду, земљорадњу, сточарство, индустрију и трговину које су тада почеле цветати. Тако је 1903 године завршен тридесетогодишњи период сталних дефицита, а већ 1904 год. било је преко шест милиона суфицита. У свима правцима осећао се велики полет, док је углед Србије свуда на страни нагло растао.

8 септембра 1904 год. у Београду је извршено крунисање краља Петра, коме је присуствовало преко сто хиљада Срба, Хрвата, Словенаца и Бугара који су одушевљено клицали: „Живео Југословенски краљ“.

Између старих и самосталних радикала опет је дошло до несугласица у неким важним питањима, па је коалициону владу Грујовића заменила чисто радикална влада Николе Пашића, који одмах предузе да реши два важна питања: наоружање и изградњу железница, али то је захтевало велике материјалне издатке којима Србија тада није располагала. То је једино могло да се реши помоћу већег зајма, и Аустрија је на све могуће начине покушавала да Србија тај зајам закључи код ње и тиме опет падне под њену потчињеност, али су покушаји били безуспешни. У самом народу још од закључења зајма у Аустрији за време Љубе Стојановића владало је велико огорчење према њој. А Аустро-Угарска, не успевши да помоћу зајма потчини Србију, преко своје штампе одмах је истакла потребу да оружјем заузме Србију, које је престављала највећу препреку њеном продирању на исток. У пролеће 1905 год. владу Николе Пашића заменише самостални радикали са Стојановићем, који на изборима добише незнатну већину; та се влада једва

одржала једанаест месеци, па ипак за то време су се десила два врло важна догађаја: 1) закључење уговора о царинском савезу између Срба и Бугара, и 2) почетак царинске борбе са Аустро-Угарском, то је био почетак царинског рата који је трајао све до 1910 године. После Српско-Бугарског рата 1885 год. ово је био први корак сарадње са бугарима, и тај први корак био је у економским стварима, а њему би следовали војни и политички савези. Преговоре о царинском савезу са Бугарима водио је промишљиви Никола Пашић, који је закључење прилично одуговлачио из разлога што му је била сумњива превелика предусретљивост Бугара, и у томе је видео неке скривене намере. Али када је после њега дошао Љуба Стојановић, одмах је закључио тајни уговор о царинском савезу 9 јула 1905 год. који је од обеју територија створио једну економску, привредну и трговачку заједницу. С обзиром на зависност Србије према Аустрији, решено је да уговор остане у тајни, али нова Бугарска влада 1906 год. изнела га је пред Народну скупштину која га је акламацијом усвојила.

Пошто је у то време истицао рок уговору са Аустро-Угарском, отпочети су преговори о закључењу новог, али Аустрија тражећи за себе и за своје производе увезене у Србију максимум повластица, и у исто време укидајући за Србе и дотадашње повластице, растегла је те преговоре у недогред. Србима је било врло тешко да приме услове Аустрије, услед чега је морало доћи до сукоба. Осим тога, тајни уговор са Бугарском Аустрији је био добро познат, јер јој га је саопштио Фердинанд, коме је се она једним тајним уговором обавезала да ће чувати династију Кобург, али под условом да и она њој чини контра услуге. На тај начин је Аустрији увек било достављено све што се на Балкану дешава, а то је било на штету општих балканских интереса, и уговори о балканском савезу закључени 1912 године који су за све дворове осим

за Руски морали бити тајна, Аустрији су били познати одмах по њиховом закључењу, без сумње по Фердинандовој достави.

14 јануара 1906 год. Аустрија је енергично захтевала од Србије да јој се писмено обавезе да ће се одрећи царинског савеза са Бугарском, и да ће га пред скупштину изнети тек после закључења уговора са њом, а скупштина ће у том уговору изменити све оно што се противи уговору са Аустријом. Пошто ови захтеви нису усвојени, 22 јануара 1906 год. прекинути су преговори и Аустрија затворила границу свима српским производима, али на њено изненађење и Србија је одговорила истом мером. Овим је отпочео царински рат који је трајао скоро до 1910 год. када је у мају 1906 године владу Љубе Стојановића понова заменио Никола Пашић, дефинитивно и у потпуности су одбијени захтеви мудре Аустро-Угарске.

После овога аустриска дипломатија је свим силама и на све могуће начине покушавала да спречи мешање и интервенцију других сила, нарочито Русије и Француске, и поред тога што су и Француска и Русија заузеле својим догађајима на другој страни, биле далеко од помисли да се умешају у балканске ствари. На запрепашћење и чуђење свију, мала Србија и ако усамљена, држала се врло храбро у овој борби са моћном Аустријом, чија је победа била несумњива. Српска влада је најзад успела да срећно изађе из свог економски врло тешког положаја, упутивши свој извоз преко Солуна у Египат, Француску, Италију као и друга западна велика тржишта, и Дунавом преко Бугарске на Исток. Ово је повољно утицало на народно расположење, а привреду и све радности у опште извукло из учмалости у коју су биле за кратко време упале. И њен извоз повећао се сада и поред царинског рата, за неколико милиона више, него што је био за време нормалних трговачких односа са Аустријом. Па и сам квалитет производа се усавршио, јер је

подешаван према потребама великих страних тржишта.

Зајам потребан за изградњу железница закључен је у Француској децембра месеца 1906 године, а поруџбине за војне потребе учињене су такође у Француској. Почетком 1907 год. склопљени су трговински уговори са Француском, Енглеском, Италијом, Турском, Румунијом и Швајцарском, што је потенцирало српску победу над Аустро-Угарском, тада врло узнемиреном због свега тога. Многи су у Аустрији били мишљења да се предложи Србији да јој својеволјно и мирно приђе, а ако не буде хтела да се оружаном силом покори, а Министар спољних послова Ерентал објавио је у свом експозеу 27 јануара 1908 г. план о везивању Аустро-Угарске железнице са Солуном и Средоземним Морем преко Санџака, Косова и Вардарске Србије, Аустрију са Босном и Херцеговином истакао је као балканску земљу. Осим тога изјавио је да је пруга до Вардишта готова, да се Српска одговарајућа пруга гради, и да ће се из Цариграда добити одобрење за изградњу пруге преко Митровице, која као врло важна за трговину преко Сарајева излази директно на Јеђејско и средоземно море, а дошавши тако у везу са турским железницама, спојили би своје центре Беч, Пешту и Сарајево са Атином, Пирејом, Египтом и Индијом. У овој изјави министра Ерентала и у овој тежњи коју је Аустро-Угарска дуго имала у плановима своје међународне политике, био је један од главних узрока и доцнијем светском рату.

Према оваквој изјави, Србија није могла остати равнодушна, мирна и без страха, јер остварање оваквог једног плана загрозило би јој у свему, овим је доведено у питање све оно што је у позитивном погледу била постигла за време царинског рата. Ипак у овоме је за Србију постојао моменат, који је уносио прилично светлости и наде у повољни исход по њу. Управо њена срећа била је у томе, што су се њени угрођени интереси потпуно покла-

пали са интересима држава уговорница трајног савеза т. ј. Енглеске, Француске и Русије којима је после ове изјаве приступила и Италија. Тако је цела 1909 година била испуњена сталним дипломатским преговорима, погодбама, нагодбама, дискусијама и све то ради железничких планова на Балкану. Србија је стално тражила излаз на море и да преко Румуније ступи у везу са Русијом; у својим захтевима и претензијама она се позивала на принцип опште политичке равноправности на Балкану. За излаз на Јадранско и Средоземно море тражила је пут преко Албаније. На тај начин покренуто је питање транс албанске железнице, која би ишла овако: од Радујевца Тимоком, преко Ниша долином Топлице преко Косова, Призрена и долином Дрине до Медове, са краком који би везао Црну Гору преко Пећи и Подгорице са Бором. Српска влада је одмах озаконила грађење оног дела железнице који је требало да буде на њеној територији а за изградњу оног дела који би прелазио преко турске територије, тражено је у Цариграду одобрење са интервенцијом руских, енглеских, француских и италијанских дипломатских претставника, а у Паризу је образован читав савез банака који је хтео да узме концесију изградње и експлоатације тих железница. Видевши да је српски железнички план успео да привуче пажњу и заинтересује европске сила, Аустро-Угарска у намери да осујети и паралише његово реализовање, наговорила је Бугарску да по принципу балканске политичке равноправности, и она изађе са својим захтевима да јој се дозволи изградња двеју пруга: једна преко Скопља за Јадран, а друга преко Сереза за Јегејско море. Кратко време послатог и Грчка се појавила на позорницу тражећи две пруге: једну за Валону а другу за Солун, али и то није било ништа друго него наговарање Аустро-Угарске и Немачке. Али важни догађаји који су се ускоро одиграли, као Анексија Босне и Херцеговине, револуција младо Турака и други, пре-

кинули су све те лепе планове, скренувши сву пажњу балканских па и европских држава на себе. Јулска револуција у Турској 1908 године појавила се као последица тежњи да се заведе уставни и парламентарни режим, да се изврши регенерација Отоманске империје. У Србији су се пак још увек ређале сталне парламентарне кризе, а принципу слободе који је завео Краљ Петар, запретила је опасност од злоупотребе. Баш у моменту анексије Босне и Херцеговине влада Николе Пашића била је у оставци и састављена је нова, али тај догађај одмах успе да расчисти ситуацију и узбуркану атмосферу, уједињујући све растројене елементе.

Борба о Македонији.

Одредба донета на Берлинском конгресу која је предвиђала да се у Македонији изврше и спроведу извесне реформе, није реализована све до године 1908. Разлог за то био је на првом месту тај што није било предвиђено нити време нити начин за извођење тих реформа, а други што поједине силе са Енглеском на челу имале су више рачуна да се у Македонији не предузима ништа, већ да се задржи постојеће стање, а заинтересоване државе нису могле да саме макар шта учине. Између разних народа који су Македонију насељавали долазило је до сталних сукоба, али преимућство је имала Бугарска, с обзиром на повољан положај и привилегије које јој је створио егзархат. После присаједињења источне Румелије Плавдивским превратом 1885 године, Бугари су стално маштали о остварењу граница предвиђених Сан Стефанским уговором, т. ј. о постепеном заузимању и осталих делова „Велике Бугарске“. Најглавнији циљ била им је Македонија, зато су и радили на томе да она добије аутономију, мислећи да ће је после тога лакше присајединити. Све су то радили специјални комитети, они су се обраћали великим силама са молбом да

се заузму за бугарски елеменат у Македонији, док нису створили и комитске чете које су у акцију ступиле 1895 год. На конгресу комитета у Софији 1894 год. створена је тако звана спољна организација са специјалним задатком да изазива интервенцију великих сила, 1896 год. у Солуну унутрашња организација, чије су чете чиниле нечувена зверства и злочине, вршила је насиља, уцењивала, судила, палила, убијала противнике, безобзирно рушила и уништавала Српске културне споменике: књиге, натписе, манастире, цркве и т. д. Под утицаје Бугарског егзархата успостављена је епископија у Струмици, Битољу и Дебру 1894—1897 год. када после крвавих борби са Грцима и Срби добише за Скопску епархију администратора Фирмилијана Дражића, који је 1902 год. постао митрополит; осим Скопља тада су добиле митрополита и велешка и дебарска епархија. Тада су Бугари отпочели да оспоравају Србима право на Македонију, која није била административна јединица па није ни имала своје одређене границе, али зато су их Бугари тада повукли до Шаре, Дрине, Солунског Залива и реке Месте. Међутим према Јовану Цвијићу центар Македоније налази се јужно од Скопља на средњем и доњем Вардару, и према њему она обухвата околину Охрида, Битоља, Водена, Солуна, Дојрана, Струмице, Сереза и Кавале, на западу допирући до Охридског и Преспанског језера, а на истоку до реке Месте и Струме.

Специјално повећан положај Бугарима у Македонији створио је егзархат, највећу пропаганду вршили су помоћу свештенства и просвете, јер где год је било црква могли су отворити школе, а где их није било, по испуњењу неких минималних формалности могли су их за кратко време отворити. Међутим Србима је баш ширење просвете било врло отежано, отварање школа било је везано са великим тешкоћама, великим формалностима. Они нису могли наћи за школу татора који би својим имањем и животом јемчио за исправан рад школе, а осим тога

постојало је веровање да у случају неуспеха пада анатема и на њега и на његову породицу. Временом Бугари својом вештом пропагандом успели су да на своју страну привуку велики број омладинаца-интелигенције, коју је после свршеног школовања у самој Македонији, слала као стипендисте на даље усавршавање у иностранство. Многи од њих доцније су пребегли у Бугарску где се и сада налазе на великим политичким положајима. Иначе у Македонији терен за пропаганду подједнако је повољан и за Бугаре и за Србе, јер народ којим је она насељена чисто је словенски елеменат, а не може се рећи да је прави српски нити прави бугарски, њихов језик није нити српски нити бугарски, већ специјалан словенски дијалект који је што више, ближи српском, јер кад су Бугари штампали букваре на „некој врсти македонског наречја, баш македонцима је био потребан тумач, док су Српски буквари били потпуно приступачни. Велика олакшица за вршење бугарске пропаганде Бугарима је створена од стране Турака, којима је и само име Срби било одвратно и страшно, мање више значило је разбојнике и бунтовнике, и зато они су увек више у свему излазили у сусрет Бугарима него Србима. Затим повластице и привилегије које је давао егзархат привукле ус велики број и самих Срба. Бугари који тада још нису били ослобођени у егзархату су усредсредили све своје народне тежње, он им је послужио као најбоље средство за одбрану и напад, и за пропаганду на нашу штету.

У очекивању турске пропасти и државног распадања, сви њени балкански суседи: Срби, Бугари, Арбанаси, Грци и Румуни развили су велику националну акцију према њој са намером да приликом распадања извуку што више територијалне користи. И тада, појављују се на балканску позорницу и Грци са претензијама на Македонију, и поред тога што на њу нису имали никаквих ни политичких ни етнографских права, јер са Македонским живљем

нису имали ничег расног заједничког. И та њихова претензија имала је за последицу да код Бугара изазове доношење одлуке да се питање Македоније реши четничком оружаном борбом.

Поводом тога, појавиле су се многе комитске чете које су јако развиле своју крваву акцију, изазивајући сталне борбе и немире, а Турска је вршила своје репресалије. Око Битоља појавио се устанак, који је и ако у почетку праћен успехом, крваво угушен. То је најзад тргло велике силе из њиховог пасивног држања и натерало их да помисле да је крајње време да се нешто предузме поводом рефорама које је предвиђао члан двадесет и пети берлинскога уговора. Султан Абдул Хамид у намери да то спречи, послао је Хусеин - Хилма пашу за генералног инспектора солунског, косовског и Битољског вилајета. После тога догађаја настала су још грознија времена за несретну и јадну Македонију, око које је годинама било толико отимања. Поред бугарских комитских чета, и Срби су доцније установили своје чете са циљем да се боре против Турака и Арбанаса који су пљачкали, палили села, убијали, злостављали, једном речи радили све оно што би им се као дивљацима прохтело. Српске чете бранећи свој живаљ од Бугара сукобљавале су се са њиховим четама, па и са четама грчким, и тако је од Македоније створено крваво попрште борби између бугарских, српских грчких, арнаутских и турских чета, које су трајале све до 1908 год. То се може назвати периодом акције за извођење културних реформи.

У Паризу и Лондону образован је балкански комитет, а западно европска штампа тражила је од европских сила енергичнију контролу над Македонијом и напуштање начела status quo, што је ишло упоредо са намерама руског цара Николе II и аустриског Фрање Јосифа I. Они су се 2 октобра 1903 год. у Мирцштету код Беча споразумели о сарадњи за дефинитивно решење македонског пи-

тања, Они су предложили да се за солунски, битолски и косовски „вилајет“ одреди по један руски и Аустро-Угарски цивилни преставник који ће контролисати рад на извођењу реформи, затим да се организује жандармерија под командом једног генерала и страних официра, чија ће надлежност бити територијално одређена, да се изврши административна подела према народностима, а у управу и судове да се uvede што већи број хришћана, истрагу по евентуалним злочинима да води мешовита комисија под надзором руског и аустриског конзула, да Porta опљачканима и поплаћенима опрости порезу за једну годину, и да сама она потпомогне реформну акцију. Организација жандармерије поверена је талијану Деђорђису коме су одређени и пет помоћника, а стручне официре за жандармерију дала је Аустро Угарска за вилајет косовски, Италија за битолски, Русија за солунски, Енглеска за Драмски, Француска за Серески, а предели у којима је било Арбанаса нису ни узети у комбинацију. Борбе су тада престале, али комите су и даље продужиле са упадима, лична и имовинска несигурност и даље је била велика, што је изазвало прелаз многих Македонаца у Бугарску где су дошли до великих положаја. Porta се успротивила увођењу европске финансиске контролне комисије, али тада су силе окупирале њену царинарницу телеграф на Митилени (1905 године), а 1907 год. Русија и Аустро-Угарска предложише судску реформу и примораше Турску да до 1914 године продужи мандате реформним органима.

Младо Турски преврат и анексиона криза.

После Митхет наше у Турској је заведен апсолутистички систем владавине, без парламента и са неограниченом вољом Султана. Деспотизам Абдула Хамида II упропастио је земљу и у политичком и у привредном погледу, што је не само код

хришћана већ и код Турака интелектуалаца изазвало велико незадовољство и огорчење. И тако, та непромишљена владавина која је упрошћивала финансије, превелики луксуз и расипништво на двору (само хувара осам стотина) изазвали су тако звану револуцију младо Турака. Млађег интелектуалног и напредног елемента, који су били присталице Митхат паше и тражили либералнији режим. Своје погледе и идеје они су донели из иностранства где су били на школовању. Као велике и праве патриоте, младо Турци су хтели да модернизирају Турску али без сарадње стране сила, мислећи да ће само на тај начин успети да победе сепаратичке тежње разних народности, којих је у тако великом броју било на територији Отоманске империје. Као тајна илегална организација они су од владе стално прогањани, а (од 1897 год. па на даље) центар им је био у Солуну. Влада их је обично интернирала у далека и мала места азијских провинција, где су баш несметано могли да шире своје идеје и да налазе велики број присталица. Револуција је избила за време лета 1908 године, и то најпре у битољском, солунском и косовском „вилајету“. Из Солуна Шефкет паша је са војском пошао на сам Цариград, војска му је била састављена од Јевреја, Грка, Словена и мало Турака. Видевши да заиста прети опасност, Султан Абдул Хамид II је попустио и вратио земљи 1908 год. устав који је раније био донео Митхат паша и по коме су све вероисповести уживале једнакост, народности такође, а осим тога рушио је Султанов апсолутизам. Младо Турци су поред султановог апсолутизма, демонстрирали и против мешање страних сила у решавање турских питања чисто интерне природе, као на пример Македонско питање и т. д. Они су хтели да од тога мешања обезбеде државу за у будуће, па су прогласили равноправност свих вероисповести и народности на територији Турске, па према томе све су те народности могле да шаљу своје преставнике у Турски

парламенат и да тамо без мешања страних сила сами решавају сва питања. И таман су почеле да се распадају комитске чете и да прилазе Младо Турцима, у априлу месецу 1909 године избила је контра револуција са циљем да брани шеријат. На својој страни ови револуционари имали су и султана који је и поред тога ускоро био збачен, а на његово место доведен Мехмед V.

У парламенат, који су основали Младо Турци, ушли су млади и неискусни људи, који су одмах хтели да заведу централизам, да наметну један језик и једна национална осећања свима народностима и да модернизују земљу нарочито у војном погледу, али у извођењу свега тога место демократског слободоумља, код њих је било много више отоманског шозинизма, чиме су изазвали против себе све народе који су у Турској живели, па чак и саме Старо Турке, од којих су сви народи па чак а Арнаути били културнији.

У спољној политици Младо Турци су се определили за Немачку и Аустро-Угарску, где су и закључили један државни зајам. Али тај пријатељски однос био је врло незгодан и доводио је Аустрију у неугодан положај, јер Босна и Херцеговина правно још увек су припадале Султану, биле провинције његовог царства, па су Младо Турци са правом тражили да у нови парламенат и оне пошљу своје посланике. Међутим по Берлинском уговору и Босна и Херцеговина припале су Аустро-Угарској, врховну власт над њима имао је заједнички Министар финансија Калај, а у Сарајеву је постојала нека врста владе са гувернером на челу, (Калај) који место да да власт стараседеоцима, довео је Мађаре, Хрвате, Чехе, Пољаке и друге; мерило за избор оних којима ће дати власти, била је њихова оданост влади. На аграрно питање и на доношење политичких закона у опште није обраћана пажња, тако да их је и Турски устав затекао у првобитном стању, без икаквих реформи, и без и једног корака учињеног

напред. У опште политика Аустрије била је врло погрешна и неправична, јер је она помагала мало-бројне католике противу многобројаих православца, затим велика је пажња обраћена на осигурање личне и имовинске безбедности, у чему је и постигнуто доста позитивнога, али у просветном и културном погледу стално се тапкало у месту. Док најзад није решено да се изврши анексија обеју провинција, т. ј. да се изврши њихово административно присаједињење за разлику од окупације, т. ј. узимања само у државину. Разлога за анексију Аустро-Угарска је имала два: прво да би се дефинитивно утврдила у Босни и Херцеговини, које су правно још припадале Султану, а друго да би тиме изазвала Србију да да повода за рат, на који начин би „разрушила“ Србију и поделила је са Бугарском. А да би се осигурала од евентуалне турске оружане акције, наговорила је Бугарску да прогласи своју независност и самосталност, за које питање је заиста било дошло крајње време. И тако 1908 године од 3 до 5 октобра цар Фрања Јосиф је писмено својеручно обавештавао европске дворове о присаједињењу Аустрији Босне и Херцеговине, 5 октобра Бугари су прогласили независност Бугарске, а 6 целокупна аустро-угарска штампа са службеним новинама званично је објавила анексију Босне и Херцеговине. Неколико дана после тога извршено је и присаједињење Грчкој Криту.

Аустро-Угарска је мислила да ће све европске силе, стављене овако пред свршени факт, одмах дати свој пристанак. Али Русија, једино заинтересована у томе, пред парламентом је осудила овакав самосталан и смео корак Аустрије, али тај свој протест није могла да стави у активно дејство, јер је била везана обавезама из Рајхштатског споразума. Француска, мада савезница Русије, нашла је да нема смисла да се меша у ствари које за њу немају никаквог материјалног интереса. Енглеска која је на Берлинском конгресу сама дала предлог да се Ау-

стро-Угарској да мандат за анексију Босне и Херцеговине, морала је такође да остане равнодушна и да ћути. Једино су Србија и Црна Гора показале своје претензије на анектиране области, позивајући се на заједничку народност, они нису имали права, јер у прошлости ни Босна ни Херцеговина нису никад припадале ни једној од њих две.

Али енергичан протест Босне и Херцеговине, као и дипломатска акција Србије подржавана од Русије, учинила је да ово питање изађе на решавање пред Европом. Тајни споразум између Русије, Енглеске и Француске тражио је да се повреде 25 члана берлинског уговора расправи на конференцији сила, али барон Ерентол је пристао да се сазове конференција сила после претходног признања анексије као свршеног чина.

Исти барон Ерентел стално је правио планове о Србији, прво је мислио да је подели са Румунијом и са Бугарском, али доцније ту идеју замени решењем да је у овако згодној прилици силом покори и да јој наметне ратну штету од пет стотина милиона динара за коју би до исплате као гаранцију држао Београд. За ово подршку су имали од немачког цара Виљема II, и повољна ситуација састојала се у томе, што ни Русија, ни Француска ни Србија нису биле спремне за рат. И Русија је заиста морала попустити на немачко питање да ли пристаје да укине члци 25 берлинског уговора, упућено јој 21 марта 1909 год.

Црна Гора и Србија, да би у будуће биле у контакту, тражиле су од Новопозарског санџака један коридор, али место повољног одговора и одазивања, тражена им је изјава да признаду анексију и да њихови интереси тиме нису окрњени. И Србија је 3 марта 1909 године, немајући другог излаза, била приморана да да изјаву да пристаје на анексију Босне и Херцеговине, да њени интереси тиме нису окрњени, да ће престати са протестима, демобилисати војску и бити у добрим односима са

монархијом. Европске силе су је умиривале и доказивале да нема другог излаза, јер је Аустрија већ била спремна на војну акцију према њој.

Против анексије и Бугарске независности протествовала је и Porta. Младо Турци су захтевали да се Бугарска и Аустро-Угарска роба бојкотују, међутим 2 фебруара 1909 године Аустрија је и код ње изнудила признање анексије, а Аустрија јој се обавезала да јој у року од петнаест дана као накнаду исплати 25 милиона турских лира.

Разне земље под Аустро-Угарском.

После изјаве, коју је Србија дала Аустро-Угарској и после великог очајања која је та изјава произвела, почело је велико спремање војске и велико наоружање, јер криза анексије довела је до југословенског питања. Ускоро после тога престолонаследник Српски Ђорђе облицирао је, а краљ Петар за престолонаследника прогласио принца Александра, који је у Петрограду завршавао студије. По доласку одатле, он је развио интензиван рад у свима правцима. Земља је напредовала у сваком погледу, а као резултат унутрашњег развитака били су буџетски суфицити.

1910 године краљ Петар, уз велике манифестације, посетио је руски двор и председника француске републике. Осетио се општи интелектуални полет, а Београд са Универзитетом и Академијом Наука био је духовни центар кнежевине Србије, штампају се разни листови и часописи, а Стара Србија и Македонија, улазећи у културни живот Северне Србије, стварају покрет за зближење са њом и са свима Јужним Словенима. На том путу развитака и јачање земље који је трајао до 1912 године, постигнути су огромни успеси. Енглески и Француски капиталисти почели су се интересовати за привредни и индустријски развитака Србије, и за искоришћење њених природних богатства.

Ускоро српски двор био је родбинским везама зближен са руским двором, јер се кћи краља Петра *Принцеца Јелена удала за руског кнеза Константина*. 1911 године престолонаследник Александар постао је инспектор целокупне Српске војске, на коме је положају дао велике резултате; он је умео да око себе изабере заиста способне људе, и да им положаје да према заслугама и тим способностима. Почетком 1912 године Србија је била обновљена и оснажена, тако да су Срби на Северу који су се налазили под Аустро-Угарском, и они на југу под Турском, све наде упутили су у Шумадију.

Аустро-Угарска монархија у погледу Босне и Херцеговине није испунила обавезе, којих се примила на Берлинском конгресу, јер све, па чак и администрација, било је у њеним рукама, у њеној зависности. Што се тиче аграрног питања, на њега је обратила само толико пажње, колико је било потребно за регулисање њених прихода и тих земаља. Највише је угњетаван православни елеменат, док 7 децембра 1916 године једним меморандумом није затражио аутономију цркве и школе. Међутим у Далмацији, Аустрија је завела знатно блажији режим, тамо је управљао царев намесник чије је седиште био Задар, а за Царевинско веће у Бечу имали су девет посланика. Па ипак сиромашна Далмација, одвојена од економских извора Босне и Херцеговине, била је осуђена на постепено умирање. Отпочела су велика исељавања свуда, а нарочито у Америку.

Хрватска

Целокупна управа била је у рукама једнога бана кога је постављала Аустро-Угарска влада са бечким двором. Хрватски сабор је и даље егзистирао, и имао право да шаље своје посланике (делегате) у аустро-угарски парламенат, па ипак

оно што је најглавније: решавање државних послова Хрвати нису могли да врше самостално. За време Кунове владе у Хрватској је угушен национални живот, јер је тада она са потпуним правом називана земљом „бесправља и деморализације“. Полиција је јурила и прогањала Штросмајера који је говорио да спас од германске и мађарске поплаве може да се нађе једино и искључиво у заједничком раду братских народа Срба и Хрвата.

Истра и Горица такође су имале своје саборе док је Трст био аутономна варош. Па ипак и овде се народ никако није могао помирити са наметнутом туђо владом, јер се и ту појавила јака југословенска свест. — Одлика Словенаца била је велика отпорност према свему, која се нарочито показала сад, приликом аустриског покушаја да их германизују. Они су били у сталној борби за очување националне индивидуалности, и непрестано су истицали потребу за организовањем заједничког рада са свима Југословенима.

Најтежи терор од Мађара трпели су Срби у Војводини, т. ј. у Банату, Бачкој и Барањи, где није било никаквих привредних и политичких повластица, па и поред свега тога, сав рад на мађаризовању и тамо је остао без икаквог успеха. Једина институција, коју су имали била је црквено-школска аутономија. Као компензација за Трст, Мађари су 1868 године отели Ријеку, помоћу које су успели да јако развију своју трговину.

Црна Гора.

После убиства првог црногорског световњака кнеза Данила и после кнежева — владика, 1860 год. дошао је на црногорски престо кнез Никола. 1878. године Црна Гора је добила знатна територијална повећања, после чега је почела да долази у додир и са иностранством. Ускоро после тога почела се осећати потреба за писаним законима, док је до

тога времена све државне јавне послове кнез Никола вршио потпуно сам, он је био и министар, и владар, и судија, и благајник. Црногорски народ од увек је био носилац свих народних традиција. 1890 године долази из иностранства школована омладина и доноси идеје о новом и модерном уређењу државе. Али народ не могавши даље да сноси месни режим, почео је да емигрира у Америку, што је кнеза Николу довело у врло тешку ситуацију. У двадесетом веку, т. ј. у његовом почетку, кнез Никола у нади да ће на тај начин осигурати себи апсолутистички режим и одржати се на њему, почео је у спољној политици да се наслања првенствено на Русију, а затим на Турску и Аустро-Угарску.

На послетку, и Срби на Вардару, којима су биле досадили бугарске чете а арнаутске Хорде, видевши препорођену Србију и полажући велике наде у њу, почели су да спремају отпор. Бугарска је мислила да је најзад успела да убеди Европу да је Вардар њен, али видевши тамо такву акцију, почела је да прети оружаним нападом, а Аустро-Угарска међутим у сваком Српском успеху гледала је свој пораз.

Зближење између Срба и Хрвата, и Српско-Хрватска коалиција.

Унутрашња, а нарочито национална политика Србије још у почетку владе краља Петра почела је знатно да напредује у позитивном погледу. А спољна политика, која је за време краља Милана и Александра Обреновића почела да тапка у месту и да иде назад, због свога наслона на Аустро-Угарску, сад је пошла другим, позитивнијим правцем. Русија, која је после низа ратова почела да се опоравља и да повраћа свој пређашњи углед и утицај, због рђавог искуства са Бугарском хтела је да се приближи Србији. То је ишло упоредо са жељом и тежњом Србије, чији су односи са Аустро-Угарском

сваким даном били све затегнутији и заоштренији. Велики олакшавајући моменат за приближавање Русији били су добри односи краља Петра и Руског двора; шта више и његова су се деца налазила у Русији на војном усавршавању у корпусу приступачном само великом племству. Један пак велики разлог да се односи са Аустро-Угарском још више заоштре јесте буђење словенских духова на њеној територији, који су сада тако јако осећали сву природну јачину расле везе са Србима, који су осећали велику неодрживост потребе да се са њима здруже; уједине. Јавно Хрватско мњење смело и безобзирно манифестовало је такво народно расположење. На пример приликом доласка краља Петра у Беч, српско-хрватска омладина одушевљено и раздрагано га је на станици поздравила као Краља целог југословенског братског народа. Организација рада на зближењу није била јавна, већ тајна, а због немогућности на политичком пољу, они су нашли повољан терен на културном пољу, али под том маском крила се је врло важна позадина. У опште, уверење да нема спаса без заједничког рада са Србијом, било у целом народу потпуно изграђено и стабилизирано.

Заиста Хрватска и ако као Босна и Херцеговина зависна од Аустро-Угарске, имала је један плус у слободи сазивања Хрватског сабора, затим имала је „своју“ владу, али њен шеф Бан, на жалост, предлаган од Мађарске владе а постављан од Монарха, као странац није био ништа друго, него обично оруђе за спровођење мађарске воље и политике. Право гласа на Хрватском сабору имали су само чиновници, племство, свештенство и вирилисти — специјални положај на Сабору; под условом да претходно испуне неке специјалне услове, могли су да гласају и други, па ипак већи број посланика који је ишао у парламент припадао је владиној већини и природно сасвим и зависио од ње, и она је помоћу „њихових“ гласова лако протурала кроз Сабор своје честе и разне фалсификате (нагодба о Русији).

Аустро-Угарска се и овде служила разним подвалама и сплеткама, јер док је у Босни помагала Хрвате противу Срба, овде обратно помагала Србе противу Хрвата. У овоме је однео рекорд бан Куен Хадервари, чија је влада достигла врхунац насиља и сужавања Хрватских аутономних повластица, у циљу да се од ње начини обична Мађарска провинција. Угушивши опозицију, он је успео да изазове велики раздар између Срба и Хрвата. Али зато иста његова влада створила је у народу све веће и веће очајање и огорчење и изазвала одлуку да се коначно зближе са Србима и да се заједнички удруженим силама боре за ослобођење, или бар за поправку свога положаја под Аустро Угарском влашћу. Нарочито нове генерације, млада интелигенција донела је нове идеје и мисли о зближењу и заједничком раду на културном, социјалном и економском пољу. Ти млади интелектуалци, студирали су у иностранству нарочито у Прагу, и тамо под утицајем професора — Словенафила као што је био Масарик, родиле су се идеје о уједињењу, а одатле они су их пренели и раширили и у Хрватској. Као последица тога 1904 године основана је Хрватска пучка напредна странка која је имала основна демократска начела и тражила да се добије опште право гласа. И те нове напредне странке ступиле су у везу са старим, давно постојећим странкама као и са чисто српским опозиционим странкама у Хрватској. И као последица тога 1905 године донета је Ријечка и Задарска резолуција; Ријечка је резолуција донета раније и садржала је израз народног уверења и решења да нема спаса без заједничког рада са Србима и да се зато мора иступити (солидарно) против Аустро-Угарске тираније, та резолуција је ударила темељ доцнијој Српско-Хрватској коалицији, јер су Српске опозиционе странке у Задру одмах после тога одобриле и прихватиле садржину те резолуције и донели су исту са истоветном садржином. И исте 1905 године у Загребу донета је „Српско-Хрватска коалиција“

која је због својих манифестационих идеја о јединству изазвала велико огорчење у Бечу. Коалиција је тражила да се Далмација споји са Хрватском, да се у Управи изведу извесне реформе и државно правни односи са Аустро-Угарском да се поправе, да се омогући политички, просветни, економски и финансијски живот и напредак Хрватске. 1906 године на изборима, Хрватска коалиција је добила већину, што јој је дало право да прими владу, промени изборни закон и припреми изборе за идућу народну скупштину, и заиста она је завела опште право гласа и поставши господар ситуације почела је рад на уједињењу Срба, Хрвата и Словенаца. Пошто покушај да са Мађарима мирним путем дођу до споразума није успео, а и због увођења мађарског језика дошло је до отвореног сукоба са њима а Хрватски сабор одмах је распуштен. Међутим после избора народне скупштине на којима је коалиције добила апсолутну већину, почела су очајна и систематска гоњења не само Хрвата, већ и свих осталих из коалиције. У Загребу је створена влада од чланова коалиције, на челу које је био неутралан бан. Први статут који је донет 1905 године регулисао је црквено-школске односе православних Срба у Босни и Херцеговини и отпочет (тамо) рад на сузбијању туђих капитала при експлоатацији природних богатстава. У том циљу почеле су се оснивати разне банке, задруге, да се откупљује земља од турских ага и да се развија трговина и просвета путем отварања разних школа. Сав тај рад наилазио је на сталне сметње од стране Аустро-Угарске владе, због чега је *на скупштини одржаној у Сарајеву 1901* године решено да се отпочне политичка акција за аутономни режим. Православнима су у свему следили и католици и муслимани.

Словенци су се сами придружили Србима и Хрватима, а чим је јединство било прокламовано, њихова „Матица“ је решила да се Српско-Хрватски језик узме за књижевни, а да се сваке године изда по једна књига ћирилицом.

И црногорци бу били солидарни и изашли као део целине прихвативши опште тежње и идеале. Кнез Никола који је био у врло тешкој ситуацији, 15 новембра 1905 године донео је устав и сазвао изборе за народну скупштину, после чега је дошла влада са Радуловићем која се одржала свега два месеца. Њу је заменио Радовић, који се је такође мало задржао, и тиме је завршен парламентарни режим у Црној Гори. Ускоро после тога одржана је „Српска скупштина Црне Горе“ која је изнела захтев да се са Србијом у свему успоставе што тешње везе. Али када је Никола отерао скупштину и Радовића и довео Русофила Томановића, овај је почео да угушује све, Никола је помоћу „агитација“ добио у Скупштини већину и после тога отишао у Беч.

Фридјунгов и Васићев процес, њихово значење

Аустро-Угарска је после 1905 године ужасно терорисала и прогањала све Србе „велеиздајнике“ нарочито у Хрватској, Босни и Херцеговини. Бевобзирно је хапсила и бацала у тамницу, као последица колективне пресуде донете 5 октобра 1909 године. И ако је у Босни и Херцеговини после покрета просвећених Срба 1905 године за регулисање црквено-школских односа донет о томе статут и постигнут компромис са заједничким министром финансија аустро-угарским, њене власти су и даље угњетавале и злостављале народ. Због тога је и донета горе наведена сарајевска одлука за политичку акцију у циљу завођења аутономног режима, уставних слобода.

За време лета 1907 године, донет је у Бечу и Пешти план за угушење и уништење српског покрета на југу монархије и да се Србија што више компромитује, и у том циљу је појачањем жандармерије, изbacивањем домаћих чиновника терор у

Босни и Фердеговини још више појачан. Прогоњени су јавни радници, а у Далмацији и Хрватској по решењу министра саобраћаја уведен је на железницама мађарски језик. Као последица свега тога дошло је до распада свих односа између српско-хрватске коалиције и Мађара. После неколико сазива сабора и после више избора за народну скупштину, измењало се неколико банова, али ни један није побољшао, већ на против погоршао стање. Док на скупштини 1908 године коалиција је добила већину и довела за бана Борчића, који је одмах по доласку демонстративно показао своје нерасположење и негодовање према странцима услед чега је сабор растурен.

У циљу да заплаши Хрвате и изазове реакцију против српско-хрватске коалиције, после цетињске афере цела аустро-угарска штампа је третирала револуционарне гестове Срба који су живели на њеној територији; Аустро-Угарска је имала врло много наде да ће на тај начин преко штампе успети да компромитује Србију и да изазове осуду против ње од стране српског јавног мњења и да ће у исто време створити себи повољан терен за добијање мандата на Балкану. Њени напади на Србију ишли су у екстрем и били сасвим безобзирни: док 1908 године није отпочела права хајка на Србе „велеиздајнике“, припремана је анексија Србије, у ком је припремању ухапшено око 53 лица — Срба из Хрватске и то без икаквог разлога; гоњења су вршена на све стране а на српску границу послата војска. У место да овим мерама постигну циљеве којима су се руководили, резултат свега тога био је врло негативан за Аустро-Угарску, јер су се Срби и Хрвати сада још више зближили а Словенци који су као аустриска војска били послати на српску границу, отказали су послушност и тиме доказали своју готовост да поднесу и највеће жртве за своју оптужену брану у Србији, Хрватској и Црној Гори. И тужиоци и сведоци за дела оптужених били су

аустроугарски плаћени за то агенти. Највећа кривична дела велеиздаје била су та, што су Срби ви-
ка-ли „живео краљ Петар, живела краљевина Србија“
и што су имали његове фотографије израђене у
самој Аустрији. Поводом тога поведен је у Загребу
читав процес — суђење са неколико хрватских ад-
воката који су бранили оптужене, али пошто и по-
ред своје вештине нису постигли ништа, на седам
месеца после почетка процеса 5 октобра
1909 године, изречена је пресуда.

Али врло кратко време после тога сама Ау-
стро Угарска је осетила потребу да своје поступке
и тероре над Србима оправда пред Европом, и
рад на томе отпочела је опет преко штампе. Чу-
вени историчар Dr. Фридрих у Бечу у листу „Нова
слободна преса“ објавио је врло велики чланак ко-
јим је правдао разне поступке и тероре које је
Аустро-Угарска вршила над Србијом. Износио је
чак бројеве докумената којима су Србима чињена
разна добротина, и заиста то је деловало на
европско мњење, али када су Срби затражили ори-
гинале тих тих докумената, свако је стекао прави
и веран појам о стварном стању ствари, поводом
тога педесет и два посланика српско-хрватске коа-
лиције поднело је противу Фридриха и листова у
Бечу тужбу за увреду и клевету. Као последица
тога долази чувена Фридрихова парница (процес)
у Бечу, 9 децембра 1909 године, уз присуство масе
страних новинара и дипломатских представника целе
Европе, и свих у чланку оптужених лица које је
предводио Dr. Мирослав Спалајковић. Пошто је на
процесу одмах доказано да се ради о обичним фал-
сификатима и клеветама од стране Аустро-Угарске,
суђење је прекинуто још пре него што је донета
пресуда, чиме је Аустро-Угарска у целоме свету
јако бламирана и компромитована. На против, Ср-
бија је пред целом Европом и целим светом добила
заслужену нормалну статистику.

На заузимање многих угледних и утицајних

личности, 22 децембра 1909 године, извршена је „нагодба“ (нека врста поравнања) измеђб оптужених и тужиоца.

Са истим циљем — да се компромитује Србија, на кратко време после овога и поред наведене нагодбе, дошло је до другог процеса, тако звани *Васићев процес*, из кога је Србија такође изишла чиста, са великом моралном сатисфакцијом, која се састојала у томе што су сви поново стекли уверење о њеној исправности и невиности, док је у Хрватској и поред даљих гоњења, настало још веће одушевљење за зближење са Србима.

Исте 1909 године у Колашину је откривена једна завера Срба, и завереницима је судио преки суд, који је великом броју досудио робију, а петорици вешала.

Други Балкански савез 1912 године.

Пошто је терор који је Аустро-угарска вршила над Србима највише штете донео самој њој, она је најзад увидела да је крајње време да место терора заведе другу политику, да учини извесне реформе. И 22 фебруара 1910 године, она је донела устав за Босну и Херцеговину и покушала да заведе парламентарни режим. У Сарајеву је установљен Сабор, чије је бирачко тело било подељено по вероисповести, свака је вера имала одређени број народних посланика. После више напора влада је успела да придобије за себе католике и муслимане на рачун православних који нису хтели да попусте и да приђу влади. Устав уопште није био ни мало напредан, на против пун контрадикција, Аустро-Угарској је дао све, а Србима одузео и оно мало слободе и повластица које су дотле имали. Срби нису имали права да шаљу своје изасланике у Пешту и Беч. Једном речју Аустро-Угарска је радила на томе да у своју монархију увуче и Србију као врло погодну спону за море.

У Турској су најзад победили Младо Турци и узели власт и управу у своје руке, али и ако су у почетку као револуционари истицали своје напредне и слободноумне идеје, када су ступили на власт просто су наставили унутрашњу политику Старо Турака, и њиховим методама покушали да изведу отоманизирање страних елемената. Али у време опште велике националне свести, извођење тога било је врло тешко, скоро и неостварљиво. Сваки гест који се тумачио као манифестација жеље за очувањем националности и језика, Они су тумачили као издајство према Турској и покушавали сва та осећања силом да угуше, због чега су опет настали нереди и неспоразуми исто као и за време Старо Турака. Ускоро се појавио повољан моменат да Балкански народи који су претендовали на извесне турске територије, те своје претензије и остваре, а тај повољан моменат био је последица рата који је Италија објавила Турској да би од ње добила триполис. Аустро-Угарска пак, тада је почињала акцију на остварењу своје давнашње жеље, т. ј. на стварању још једне балканске државе — Албаније, која би се простирала преко свију предела у којима су били Арнаути, а због великог пространства тих предела, тиме би се нанела велика штета Србији, Црној Гори, Бугарској и Грчкој. И баш та жеља Аустро-Угарске учинила је да се четири балканске државе чији су интереси били угрожени, јаче приближе и да склопе савез. И та идеја о стварању балканског савеза која је и раније тињала и била водиља у најтежим данима, у овом часу несагласности интереса балканских земаља, појављује се у свој својој неодељивости. Али између Срба и Бугара чији су се интереси највише сукобљавали, где је највише било потребно обостране попустљивости, остварење, т. ј. постизавање уговора о споразуму био је скопчан са највише тешкоћа. Тај велики камен спотицања, то велико спорно питање била је Македонија, али захваљујући Италијанско-Турском

рату у коме је Турска показала своју слабост, између српског преговарача Миловановића и бугарског Гершова дошло је најзад до споразума. Они су решили да се Македонији да аутономија. Из оправдане опрезности ти су преговори па и постигнути споразум држали у тајности од европских држава, изузев Русије, али доцније је по многим стварима изгледало да су Бугари открили споразум и Аустро-Угарској, која је угушиваласваки балкански покушај за независност, док је Русија помагала Бугаре.

Узајамна попуштања састојала су се у томе, што је Србија учинила уступке у Југоисточном, а Бугарска у северо-западном делу Македоније, после чега је 29 фебруара 1912 године склопљен тајни уговор о савезу и пријатељству. По том уговору све земље северо западно од Шар-планине припале су Србији, а земље југо-источно од Родопа Бугарској, а пошто је остали део Македоније било тешко поделити, повучена је демаркациона линија која је полазила од Црног Врха па ишла источно од Криве Паланке између Кратова и Кочана, секла Вардар између Скопља и Велеса и пролазећи између Кичева и Крушева излазила на Охридско језеро и делила га тако да је Струга припала Србима а Охрид Бугарима. Поред овога у уговор је ушла клаузула да у случају спора арбитар буде руски цар. Поред овог уговора који су потписали владоци држава уговорница, израђена је и војна конвенција која је одредила број војске који и Србија и Бугарска морају дати приликом рата са Турцима; за Бугарску је решено да пошаље осам хиљада војника на Вардар, после чега је и конвенција као и уговор била потписала од оба владара. Али када је септембра месеца заиста дошло до рата, Бугарска је изјавила да не може дати сто, него двадесет до двадесет и четири хиљаде, те тако измењен, уговор је потписан од шефова генерал штабова, који по правилу због потписа тих шефова не би могао да измени ранији уговор потписан од владара.

Да би се потпуно разликовала идеја о балканском савезу, Бугарској је додељена мисија да исти уговор склопи и са Грчком, а Србија са Црном Гором, али са том изменом што се територије не би смеле спомињати у уговорима. И склапањем тих уговора створен је други балкански савез између четири хришћанске државе — 1912 године, који није дуго трајао. У њему је било пуно контрадикција и нелојалних циљева који су се састајали у томе што се територијално увећавала само Бугарска и Аустро-Угарска. Привидно наслањање Бугарске на Русију имало је за циљ да се лакше дође до остварења плана по савезу и до акције против Турака а у договору са Аустро-Угарском. Србија је тада била у врло незгодном положају, јер не примити предлоге значи замерити се Русији и навући на себе одговорност за неостварење „велике идеје“.

Сепаратни уговори који су сви заједно сачињавали балкански савез били су ови: 1) Од 13 марта 1912 године, уговор Бугара и Срба о узајамном помагању, уз гаранцију државне независности и територијалне неповредности са роком до 1920 год. када се евентуално може продужити; 2) савез Бугарске и Грчке потписан маја 1912 год. после чега се Фердинанд (Бугарски) састао у Бечу са краљем Николом Црногорским и склопио усмен споразум о заједничкој акцији без Србије; и 3) Војна конвенција Бугарске и Србије од 2 јула 1912 године.

Августа месеца 1910 године Црна Гора која је тада имала 260,000 становника, од којих је 40.000 мушкараца било у иностранству, проглашена је за краљевину. На великим свечаностима у Цетињу поред Италијанског краља и руских кнежева, присуствовао је и Бугарски Фердинанд, а Краљ Петар и ако нарочито позван од таста није дошао лично већ је послао свога сина Александра, док Хрватска, Далмација, Босна и Херцеговина одбише да дођу.

Први Балкански рат.

Турска је још увек била позорница унутрашњих борби. Против Младо Турака развио се врло јак покрет, и њихова влада под ударцем арнаутског покрета ускоро паде, а Арнаути уђоше чак и у Скопље.

После склапања балканског савеза, настављена су гоњења и злостављања Хришћана у Турској, због чега су четири државе савезнице решиле да затраже од Турске побољшање стања, а ако она на то не пристане, да јој солидарно објаве рат. И пошто Турска заиста није хтела да чује за захтеве хришћана, почетком октобра месеца 1912 године објавише јој рат Србија, Бугарска, Црна Гора и Грчка. Међутим цела Европа и све велике силе биле су противне томе рату, и с обзиром на берлински уговор, тражиле су да се прекине. Аустро-Угарска и Русија послале су 8 октобра ноту балканским државама и тражиле од њих да отклоне рат, али о одзиву на ту ноту није се смело ни мислити кад се има у виду велика амбиција Црне Горе, која је била и њена најјача побуда да уђе у рат, затим огромно одушевљење које је обузео српски народ.

Савезничка војска располагала је са 350.000 активне војске, 384 топа и 250 митраљеза. Војска је била подељена у пет армија, од којих се прва и највећа под командом престолонаследника Александра упутила ка Куманову и Скопљу. Друга армија са бугарском дивизијом отишла је преко Ћустендила на Кочане, трећа на Косово, четврта пак имала је задатак да преко Новог Пазара изађе на Метохију и ступи у везу са Црногорцима. Једна независна бригада пошла је на Савцак да га окупира. 18 октобра 1912 године коначно је објављен Турски рат, после чега је краљ Петар издао народу прокламацију да освети Косово и ослободи осталу браћу. Све европске силе па и Аустро-Угарска, мислећи да ће победа бити на страни Турске, остале су неутралне.

Први сукоб требало је да буде код Овчег поља, али Турци у намери да ће имати више успеха ако нападну изненада и иза леђа, напали су код Куманова. Па ипак захваљујући већој стручности наших официра и бољем квалитету наших топова и целокупног оружја, победа је била на нашој страни. Тако је после успеха код Куманова 10 октобра, нашој војсци био отворен пут ка југу, и она је два дана после тога ушла у Скопље под вођством престолонаследника Александра. Јаворска дивизија за неколико дана успела је да очисти Санџак од Турака, а Ибарска армија да заузме Митровицу. Најглавнији пак задатак имала је трећа армија: да из Приштине и Призрена преко Албаније избије на Јадранско море. Македонска војска под престолонаследником Александром после Скопља ставила је себи у задатак да освоји Битољ. Моравска дивизија под Недићем за тридесет дана имала је двадесет и седам бојева и то преко Битоља, Гостивара и Кичева. 3 новембра био је пад Прилепа; 13 истог месеца наша војска напала је на Битољ, а 19.ог ушла у њега са десет хиљада заробљеника, великом количином артилерије и оружја; ускоро после тога предале су се и вароши Ресан, Охрид, Струга и Дебар, одакле је један део војске отишао да прими предају Арбанаса код којих беше преко Призрена продрла трећа армија. 21 новембра заузет је Љеш и Сан Ђовани до Медуа, 28 Тирана, 29 Драч. Излаз на море изазвао је протест Аустро-Угарске.

Тако су за четрдесет дана Срби успели да заузму целу Стару Србију, Средњу и Западну Македонију, и Средњу и северну Албанију.

Бугари су такође имали прилично успеха, најбољу победу однели су на Бургасу, али код Једрена горе је било јако и модерно снабдевано утврђење, нису могли ништа да учине, на Латалци пак војска Фердинанда који је био почео да машта о заузимању Цариграда, разбијена је са великим губитцима чему је врло много допринела и рђава клима тракије.

После тога опште јавно мићење било је да се рат прекине. Поенкаре је предложио да Европа да изјаву да ће остати територијално незаинтересована. Али Аустро-Угарска није хтела да пристане на то. Турска се обратила Француској, Енглеској и Немачкој и тражила од њих посредовање за *примирје* до чега је дошло 23 новембра 1912 године, а потписано 3 децембра. До потпуног споразума и мира било је врло тешко доћи, јер су Турци уступали само заузете земље, а незаузете нису хтели, што је био случај са Једреном, Скадром и Јањином. Да би се заузело Једрене, Срби су послали Бугарима тражену помоћ, и оно је после прилично тешких борби било заузето 26 марта 1913 године, Јањину су као мању тврђаву заузели сами Грци. Црно Горцима, којима је било врло тешко да сами освоје Скадар Срби су такође послали помоћи, коју поноси Краљ Никола није хтео одмах да прими ту помоћ, али када је увидеоcroју немоћ, променио је мишљење о поносу и примио, међутим јакој скадарској тврђави све то не би ништа помогло, да није један паша због заваде са другим сам предао град Црногорцима, јер је са краљем Николом био у врло добрим односима.

Преговори за мир отпочети су у Лондону још пре пада Једрена, т. ј. после прве велике серије успеха, али због неспоразума око територијалних уступања прекинути су и рат настављен. И сада после заузећа Једрена, Јањине и Скадра, 3 маја 1913 године преговори о миру понова су отпочети у Лондону, а већ 30 маја исте године потписан је чувени Лондонски мир, чије су тачке гласиле:

- 1) Између цара Отомана и балканских суверена успоставља се вечити мир,
- 2) балканским суверенима припадају све земље западно од линије која спаја Јегејско и Црно море, осим Албаније,
- 3) европске силе не решити питање граница са Албанијом, као и остала питања.

4) Султан се потпуно одриче Крита у корист Балканских суверена,

5) Да силе одреде све што се тиче Јегејских острва, осим Крита и Атоса,

6) Финансиска питања после рата да се оставе међународној комисији у Паризу,

7) Питање правосуђа, поданства заробљених и трговина да се уреди другим уговорима.

Овај уговор, који је као једини позитиван резултат имао аутономију Албаније, није ратификован. Савез и мир између балканских држава није дуго трајао, већ напротив кроз кратко време дошло је до неспоразума и разилажења. Бугарима никако није било право и није им ишло у рачун што су Грци први ушли у Солун, и због тога је дошло до сукоба са њима, а ускоро после тога и са Србима. У уговору је предвиђено да се у крајевима где је вођена заједничка борба установи нека врста својине, али у тим борбама због измене војне конвенције, место са сто хиљада, Бугарска је учествовала свега са двадесет хиљада војске, и самим тим губила је право на равноправност у сусвојини. Осим тога после примирја Србија је продужила рат једино ради савезника и ради заједничког заузећа Једрена, Јањине и Скадра, а слање целе артилерије на Једрене није било предвиђено војном конвенцијом. Према том, с обзиром на све те веће материјалне жртве које је Србија поднела, сасвим је било право да и њена територијална повећања буду већа, али на жалост текст уговора говорио је више за бугарску корист.

Да би дошло до сукоба између Срба и Бугара највише је била крива Аустро Угарска којој је то било омогућено тим пре што је Фердинанд био њен човек, па је могла утицати на њега и захтевати што је хтеда. И тако кад је Русија понудила своје посредовање и да утиче на оба суверена да се мирно и братски споразумеју, Аустро Угарска је била та која се томе енергично успротивила и није дала Фердинанду да пристаје. И у самом рату Бугари су врло

некоректно поступали не само према српској (савезничкој) војсци, него и према старешинама, на пример нису дали војводи Степи телеграме са честиткама поводом победе на Једрену. Још маркантнији случај био је када је Фердинанд лично издао наредбу да се позову на вечеру српски официри — старешине, и док су они били на вечери у два сата у јутру, Бугари су отворили најжешћу борбу. Срби су одмах о томе обавестили главни генерал штаб чије је седиште тада било у Нишу.

Мислећи да је сада дошао најповољнији момент да се реализује оно што јој је дато, управо што је предвиђено да јој се да уговором о миру у Сан Стефану, Бугарска је за време целе 1912 и 1913 године и радила на остварењу тог свог давнашњег сна. С обзиром на то она је и затражила да јој се даду све територије од Охрида до Цариграда: Битољ, Солун, Кавалу, Дедеагач и Цариград. Жеља за Вардаром довела ју је до сукоба са Србијом и Грчком, а за Цариградом са Русијом. На све то Бугарску је гурала и приморавала Аустро-Угарска, чији су интереси балканским ратом а нарочито балканским савезом највише били повређени, и сада терајући Бугарску да растури савез и да доведе до нереда, она се надала да ће из тога успети да извуче неке користи и за себе.

Србија, када је стварањем аутономне Албаније изгубила сваку наду да ће изаћи на море, почела је преговоре за излаз на море Вардаром, али како је Бугарска одмах после Једрена заузела непријатељски став успротивила се томе, и при томе је ишла тако далеко, да је одмах повукла (сменила) председника владе Гешова, због тога што је водио мирољубиву политику. 3 јула 1913 године Србија је, склопила засебан савез са Грчком, којим су се узајамно обавезале да ће у будуће заједнички чувати Балкан.

По свима гестовима Бугарске, јасно се видело да је тврдо решена на поновни рат са савезницима. Русија, као велики противник тога уложила је ве-

лики напор да одржи мир на Балкану, тако приликом повлачења министра претседника Гешова, сам император лично је послао телеграме балканским суверенима, да ће одговорност за крвопролиће пасти на онога, ко први почне рат. Али и то је било без икаквог успеха. Међутим, за време док је Русија предузимала те мирољубиве кораке, Бугари су извршили:

Мучки напад (препад) над Србима на целом фронту ноћу између 29 и 30 јула. Пошто је Србима то дошло сасвим неочекивано и изненада, били су приморани да се повуку, а осим тога количина њихове војске на тако дугачкој линији фронта била је премалена према Бугарској. Али како им је ускоро дошло десет хиљада добровољаца — црногораца, приликом *бијке на Брегалници* јула месеца 1913 године, Срби су успели да поврате неке позиције са хиљаду заробљеника и четрнаест топа. 9 јула Бугари су предали Кочане и повукли се ка Царевом Селу, где су се сукобиле и тукле рилска и шумадиска дивизија, најбољи преставници и бугарске и српске војске. Пошто су на Брегалници претрпели потпуни пораз, Бугари су после тога покушали да на старој граници продру у Србију, али ни то им није пошло за руком. Са свију страна они су били протерани на своје старе положаје. Из Тракије, бугарска је војска пренела у Македонију колеру, где су се заразили и српски војници.

Румунија, која је раније имала пасиван став према балканском рату и савезу, 10 јула 1913 год. објавила је рат Бугарској, у којој је одмах после тога доведен на владу Радославов, аустрофил, Бугарска је после тога морала капитулирати. После тога Турска је послала силама ноту да Бугари чине нечувена варварства у окупираним земљама; 21 јула поново је заузето Једрене, а Бугари су тиме били принуђени да отпочну преговоре за мир са свима савезницима. Та конференција за мир сазвана је у Букурешту 3 јула између Бугара, Срба, Румуна,

Црне Горе и Грчке, али без икаквог мешања страних сила. И то је био први самосталан рад балканских држава. И тај, по реду трећи

Букурешки мир, потписан је 25 августа 1913 године. Члан трећи говорио је о границама између Србије и Бугарске, оне су одређене овако: полазе од Патерице, старом границом Турско Бугарском између Вардара и Струме, горњи део Струмине долине припада Србији, даље граница излази на Беласицу, где се спаја са грчком и бугарском границом, чинећи трOMEЋу између те три државе.

Овим је уговором нарочито била погођена Аустро-Угарска, јер су Србија и Црна Гора заузеле цео Санџак, и тиме јој потпуно затвориле пут за пробијање на исток. Осим тога управљање у Босни и Херцеговини сваким даном постојало јој је све теже и теже, јер су тамо настале тешке економске прилике. Затим углед Србије који је после толиких успеха јако порастао у очима целе Европе, такође је био на штету Аустро Угарске монархије. И једину наду за остварење својих планова, Бугарска је сада полагала у ново створену Албанску државу.

Са намером да одмах удари на Србију и окупира је, Аустро-Угарска је одмах после Букурешког мира објавила мобилизацију, али Немачка која је била у родбинским везама са Грчком, — савезницом Србије, наговорила ју је да не улази одмах у сукоб са Србијом. (За добитак Кавале Грчка има да захвали само Немачкој, управо цару Виљему).

После рата између Француске и Турске 1870 и 1871 године, Немачка је велику пажњу обратила на то да сачува своју овим ратом нарочито добивену надмоћност и супериорност у међународној, управо спољној политици. То је најбоље могла постићи помоћу Русије и Аустро-угарске, којој је могла помагати у извођењу планова на Балкану, Русија је такође полагала наде у Немачку мислећи да ће помоћу ње и у споразуму са Аустро-Угарском успети

да оствари свој план са мореузима, И тако је као последица тих материјалних побуда 1873 године склопљен тројецарски савез између Русије, Немачке и Аустро-Угарске, који је имао за циљ да државе уговорнице заједнички одржавају и бране мир. Уговор није био писмен, већ само усмени споразум. Али за време опште европске политичке кризе дошло је до разилажења међу уговорницама, које се је нарочито манифестовало на Германском конгресу и приликом херцеговачког устанка. Русија је остала усамљена, а Немачка и Аустро-Угарска због заједничких интереса на Балкану, још више су се зближиле и, што више, закључиле *двојни савез 1879 год.* Француска се пак није могла помирити са губитком Алзаса и Лорена који су по француском уговору од 1871 год, припали Немачкој, и то после читава два века француске власти над њима, због чега је у тим двома покрајинама постојало велико нерасположење и незадовољство према Немачкој, нарочито појачано сада после заузимања и после насилно спровођене немачке национализације. Италија, која је за присаједињење Рима имала да захвали само Турској (јер је папа то дозволио тек после пораза над Наполеоном) и која је у Северној Африци имала супарничке односе са француском, приступила је двојном савезу за очување мира услед чега је он 1882 године постао тројни савез.

Формирање тројног савеза значило је улажење у еру оружаног мира, јер силе да би одржале мир приступале су наоружању, и тиме у ствари угрозиле мир других држава. Као последица тога долази *двојни савез између Француске и Русије* од 1894 године, који је по циљу требало да буде контраст тројном савезу. Иначе између француске као републике и Русије са хипер апсолутистичким режимом, није било апсолутно ничег заједничког.

Енглеска која се дотле као острвска земља држала у свему потпуно изоловано, сада није могла равнодушно да гледа на Немачку која је привредно

почела знатно да напредује и на мору све више и више да јача, тако да је почела да бива озбиљан такмац Енглеској. За то Енглеска не могавши да придобије саму Немачку, обратила се француској и успела да дође са њом до споразума у погледу Средоземног мора, а са Русијом у погледу Персије и у опште истока. На тај начин је дошло до споразума и између Енглеске, Француске и Русије, други велики савез у то доба у Европи, који је са другим тројним савезом држао равнотежу све до 1908 године. Државе уговорнице тих двају савеза стално су се оружале, и у томе су постигле толики степен, да се стално очекивао моменат експлозије тих великих сила. Та велика наоружања као и борба за престиж на светским тржиштима, борба за положај носиоца финансија и капитала, били су најглавнији узроци светскога рата. Немачка и Енглеска су водиле читаву борбу око добијања концесија за грађење жељезница на истоку, где је била маса природних богатава извора нафте и т. д. Немци су добили концесију за изградњу анадолске жељезнице, Енглеска за изградњу крајњег крака железнице која излази на Персиски залив, услед чега је проширила и свој протектарат над тим приморјем а Аустро-Угарска пак концесију 1907 год. за железницу од Босне до Митровице, која је даље преко Скопља била везана за Солун, али догађаји на Балкану сасвим су је омели у извођењу тога. Па ипак лакомислена Аустро-Угарска је стално мислила на остварење тога свога плана, па је хтела да оружаном силом покори и Србију, у чему ју је спречила Немачка. Па и Италија, која се у тројном савезу узајамно обавезивала са Аустро-Угарском да ни једна ни друга неће вршити никакве окупације на Балкану без претходног међусобног споразума, такође је утицала на њу да не напада на Србију. Али Аустро-Угарска је и даље била безобзирна и радила што је хтела, и поред обавеза којих се рзним уговорима примила. У два маха Италија

је била приморана да устаје против Аустро-угарске намере за једним превентивним ратом са Србијом који је хтела да поведе да би понизила Србију, заузела Београд као залог, а затим да би извршила њено присаједињење монархији.

Турска после балканских ратова и балканских савеза.

У миру који је после ратова 1912 и 1913 год. закључен између балканских држава. Турска није учествовала, због чега су све државе морале да с њом склопе засебне уговоре о миру. Такав уговор, т.ј. мир са Турском Србија је склопила тек 1914 године док су све остале државе то урадиле много раније. На тај начин, тим посебним уговорима о миру, било је нестало „непријатељства“ између Турске и осталих балканских држава.

После тако великих територијалних и материјалних (војска, оружје) губитака, Турска је била јако ослабила и према томе није могла ни да мисли на неку нову оружану акцију. А осим тога сви ти губитци и претрпљени порази врло су много утицали на духове, због чега се цело њено царство валазило у великој моралној депресији. Па ипак, посао око ликвидације отоманске владе на Балкану још не беше завршен.

Србија после балканских ратова и балканских савеза.

После потписаног засебног уговора о миру са Турском, Србија је имала за дужност да сама уреди све што се имало да сређује између ње и Црне Горе, и да стабилизује будуће добре односе. А границу између ње и ново створене државе Албаније, имала је да одреди специјална интернационална комисија, чији би чланови били делегати свих великих сила, а друга међународна — финансијска

комисија имала је да уреди све економско финансијске и трговинске односе на Балкану.

Неоспорно да је у балканским ратовима Србије поднела велике жртве, па ипак она је из њих изашла потпуно препорођена. Територијална повећања која је добила, и серија победа које је над Турцима и Бугарима однела, учинили су велики морални утицај на духове свих Јужних Словена. Величина територијалних повећања износила је тридесет и девет хиљада квадратних километра са четири милиона и три стотине хиљада становника.

Одмах по свршетку рата Србија је отпочела рад у свима правцима, на првом месту угушивши привремене нападе Арнаута. Победа је велики утицај имала и на све Србе у Аустро-Угарском, Хрвати су почели да дају честе изјаве о својој великој жељи за солидарност са Србима и заједнички рад у будућности. Настале су читаве експлозије радости и велике манифестације тежњи за ослобођењем и уједињењем. Овај велики национални покрет у Босни, Далмацији, Хрватској Словеначкој беше у неколико уплашио Аустро-Угарску монархију, те је у неким покрајинама проглашено опсадно стање, у Далмацији су биле затворене школе а по већим варошима похапшене општинске власти.

Ни у Словеначкој није било мање одушевљења и жеље за уједињење; када је Аустро-Угарска 1913 године напала Србију, сви су се Словенци договорили и дали солидарну изјаву да немају војника који би ратовали против Срба. Велики број интелигенције Хрватске и Словеначке напустио је територију Аустро-Угарске и ставио се на расположење Србији.

Рад на унутрашњем уређењу и подизању интелектуалног нивоа Србије

Рад на подизању интелектуалног и моралног нивоа народа, Србија је отпочела одмах по свр-

шетку рата, односно по закључењу мира. Велики издаци вршени су на усавршавању убојне снаге. Нарочита пажња посвећена је развиту трговине, а извоз и увоз упућени преко Солуна.

Али на жалост, због неспособних политичких првака, парламенат никако није могао да отпочне плодан и напредан рад, све што је постигао и учинио било је буџетска равнотежа и ништа више. Док је народ и опште јавно мњење тражио рад на пољу законодавства. Борба између владе и „Црне руке“ која је трајала читаво два месеца, бламирала је целу Србију, борба се завршила изгласавањем кредита за војску и после тога новим изборима. Пошео је стари Краљ био болестан и веома изнурен толиким ратовима, поставио је за регента престолонаследника Александра. И баш за време тих великих партиских борби у Србији, десио се догођај који је узет као „непосредни узрок“ светског рата — у Сарајеву је на Видовдан 18 јула 1914 године убијен Аустро Угарски престолонаследник Фердинанд са женом.

Сарајевски атентат 1914 године и узроци светског рата.

Аустро-Угарска монархија је непрестано тражила нешто што би могла да употреби као разлог да би према Србији отпочела рат. И као добар изговор, послужило је убиство престолонаследника Фердинанда и његове жене, које је извршио члан револуционарног удружења „млада Босна“ Ђак Гаврило Принцип у Сарајеву на Видовдан 28 јула 1914 године. Аустро-Угарска штампа одмах је тражила за Србију као великог виновника најтежу казну. Зайста, њен Министар спољних послова изјавио је да се Србија не окривљује много, па ипак се осећало да се спрема нешто велико. Аустрија је одмах послала своме посланику у Београду ноту, у којој је тврдила да се из ње не исказа и признања кри-

ваца јасно види да је атентат скован у Београду, и да су оружје злочинцима дали чланови српске народне одбране; да све то не допушта да Аустро-Угарска и даље буде миран посматрач, већ мора да ступи у неку акцију и да учини крај ровењима. Зато је она тражила да српска краљевска влада да одмах у новинама изјаву „да осуђује злочинце, да жели мирне односе са суседима и да се неће мешати у судбину становништва аустро-угарског. Тражила је затим од владе да распусти народну одбрану као и друга слична пропагандна удружења, и да их искључи из сваке акције; да из војне наставе избаци све што доводи до пропаганде, да све чиновнике и офицере који су вршили пропаганду уклони са службе, да притвори мајора Танкосића и „Цигановића“, „Царска влада“ писало је у ноти, „очекује одговор до 25 овог месеца у 6 сати у вече.“ Уз ноту био је приложен и резултат истраге вршене у Сарајеву. Све то, и сувише јасно је показивало последњу намеру Аустро-Угарске: да Србију прво осрамоти пред целим светом, па после тога да је убије.

Сутра дан, када је нота саопштена свима кабинетима, завладало је опште велико запрепашћење. Регент Александар одмах је послао телеграм руском императору којим је тражио помоћи, а Никола Пашић, претседник владе у одређени рок послао је одговор на аустро угарску ноту, који је гласио да са стране Срба није ништа учињено нити извршен неки покушај да се промене добри односи, према томе српска влада не може одговарати за појаве потпуно приватног карактера, на против она је очекивала позив за заједничку сарадњу у истрази а овамо мора да доживи пребацивање да је она кривац; Србија ће предати суду сваког учесника Србина, без обзира на чин и положај који он заузима, али не може да прими аустроугарске полицајце на своју територију; затим пристаје да објави у новинама да осуђује пропаганду и саучеснике, и

одбије да се меша у судбину становника ма ког дела аустро-угарске монархије.

Што се тиче народне одбране, српска влада је одговорила да нема доказа да је учинила кривично дело, и кад би га било, она би је распустила и склонила њене чланове; Танкосића је притворила, а за Цигановића повела потеру. Затим српска влада је дала предлог и унапред свој пристанак да се спор реши мирним путем преко међународног суда у Хагу или преко претставника великих сила.

Аусто угарски посланик у Београду чим је примио тај одговор, изјавио је да дипломатски односи између Аустрије и Србије престају, на што је Србија наредила мобилизацију и распустила скупштину. Аустриски посланик на то саопштио је Пашићу да је од тога момента Аустро-угарска у рату са Србијом.

Већ 29 јуна 1914 године са Земуна, Саве и Дунава, Аустријанци су бомбардовали Београд. Српска војска се после тога оомах и брзо мобилизирала под врховном командом регента Александра, а начелник врховне команде био је војвода Путник који се за време атентата налазио у некој аустриској бањи, а затим побегао из ње. Истога дана када је извршена мобилизација, заказан је и ванредан сазив народне скупштине у Нишу, за 24 јули, где је влада са целом државном имовином (покретном) и дипломатским кором одмах после бомбардовања Београда прешла.

Српска војска била је распоређена овако: ужичка војска на Дрини, браничевска код Пожаревца, а трећа армија због неизвесности где ће аустро-угарска војска да нападне, отишла је према Ваљеву, Лазаревцу и Аранђеловцу. Главна пак аустроугарска војска била је на Дрини и Сави, која је 12 августа врло лако успела да пређе. Већ 15 августа наступиле су борбе у којима су Срби били приморани на отступање, али већ 18-ога Срби су освојили Цер и пресеки везу аустро-угарске војске

са севера; командант српске војске на Церу био је војвода Степа Степановић. 24 августа Аустријанци су протерани из Шаппа и из целе Мачве, пошто им је претходно одузет велики плен и заробљен приличан број.

Црногорци су такође објавили рат, састали се са ужичком војском, и тако удружено сјајно су напредовали у Босни. У Срему офанзива је наступила септембра месеца, један део војске под генералом Бојовићем доспела је до Фрушке Горе, док је други део код Митровице (Сремске) био разбијен. Баш у моменту кад је српска војска била пред Сарајевом краљ Никола је наредио својим Црногорцима да се повуку и ако није било разлога за то. Али и поред тога, напади Аустро-Угарске да би прешла Дрину били су одбијени, а у низу разних борби српска војска остала је знатно смањена, у оскудици без оружја и муниције, међутим Аустријанци и Маџари на целој линији фронта узели су нову офанзиву. Српска врховна команда из Ваљева повукла се у Крагујевац. Пошто је надмоћнији противник ушао у Ваљево, 14 новембра отпочеле су нове борбе на целој линији фронта, на Колубари и Горњем Милановцу Срби су претрпели неуспех, а 30 истог месеца настала је евакуација Београда и повлачење на Југ. Нови фронт постао је Рудник.

После повлачења и у војсци и у народу завладало је превелико очајање и наступило мизерно беганье, тада је генерал Мишић затражио од регента Александра да дозволи да он (Мишић) замени рањеног Бојовића у команди прве армије и са регентом оде на фронт. Краљ Петар који је баш у то време био на лечењу у Врањској бањи, прекиде лечење и оде у армију као обичан борац.

На захтев генерала Мишића 2 децембра цела српска војска ступила је у офанзиву, успела је да освоји Суворбор и да пробије аустро-угарску војску, приморавши је на повлачење. 8 децембра Срби су заузели Ужице а 9 Ваљево. Већ 13 истог месеца

на српском земљишту између Саве и Дрине није било ни једног јединог аустриског војника, а 15 је краљ Петар победоносно ушао у Београд. Број аустро-угарских заробљеника био је много већи од целокупне српске пешадије.

У Србији је тада завладала велика глад и појавио се пегави тифус, а помоћ у санитетском материјалу добише од Енглеске и Француске, то је учинило да за кратко време тифус буде угушен, али кобних последица је ипак било. Пошто им је број војске био знатно смањен и пошто је била велика потреба за појачањем, покупљено је и оно што је било физички неспособно. Мање више у очајању, Срби су се обратили за помоћ Бугарима, и на велико изненађење, они и ако су већ били ушли у савез са Немачком и Аустро-угарском, отпочела је преговоре по цену Македоније. 22 септембра 1918 године Бугарска је наредила мобилизацију, што је приморало Србију да и на ту страну пошље један одред војске. Од тада, Србија је имала да се бори са три државе: са Аустро-Угарском, Немачком и Бугарском. Све три су имале један заједнички циљ: да Србију потпуно униште. 6 октобра 1915 године аустро угарска војска је прешла Саву, Дунав и Дрину на више места, и 10 октобра пао је Београд, *12 Бугари су ушли у рат.*

Српско повлачење представља непрекидну борбу све од Саве и Дунава па до Призрена. На Нишави и Тимоку давали су отпор Бугарима, којима је већ 4 новембра 1915 године Ниш пао у руке. Тада је врховна команда наредила да се сва српска војска повуче на Мораву. Од 17 до 21 новембра била је велика битка код Гиљана на Качанику, а у исто време и последња битка; са севера је дошла и Немачка војска, али храбри војвода Бојовић ју је одбио и тиме ипак спасао земљу ропства. А српска војска отишла је до Призрена, где се и влада са врховном командом и регентом Александром повукла. *Горњоморавски крај и Српска Крајина су остали у рукама Бугара.*

У јесен 1915 године у најсудбоноснијем моменту за Србију, Грчка која је по уговору била обавезна да јој помогне у случају бугарског напада учинила је издајство и напустила Србију, која је тиме изгубила велики број савезничке војске. Одмах после тога Србија је била нападнута са три стране: са севера, са истока и са запада и то од Немачке, Аустро-Угарске и Бугарске, чија је војска била четири пута већа од српске. Срби су се заиста борили врло храбро, али та храброст ипак није била довољна да би одолели великом броју непријатељске војске којом је командовао чувени и врло способни немачки генерал Макензен. После ретко јуначке одбране, Београд је заузет од непријатеља после чега уз велике жртве, тешке напоре и муке, Србија је освајана корак по корак. Већ крајем новембра, са целе територије краљевине Србије, српска је војска била потпуно сузбијена и потиснута на Југ.

Ни борбе француза и Енглеза са Бугарима месеца новембра нису довеле до већих резултата, највећи њихов успех био је очување Солуна. 3 децембра 1915 године пао је Битољ, после чега је наступило велико повлачење војске, народа, жена, деце и то у великим масама преко непроходних албанских планина без путева, ка Јадранском мору. На томе тешком путу без хране и стално нападани од Арнаута, српски бегунци су били смањени скоро на десетину. У Призрену и Пећи српска војска је морала да се растане са оружјем и добивеним пленом, који су пошто је било немогуће даље носити, спалили и претворили у згериште. Двеста и педесет хиљада Срба, који су оставили своју земљу не знајући хоће ли се икад вратити, пошли су у три прарца. Први из Пећи преко Црне Горе према Скадру, други са друге стране кроз кланце реке Дрима исто према Скадру, а трећи су узели правац Дебра, Елбасана и Драча. Избеглице које су стигле у Скадар нису нашле тамо ни хлеба ни склоништа, а у

исто време Италија је забранила српским трупам пут за Валону, где се тада налазио стари краљ Петар, Италија му је упутила сасвим просту и лаконску депешу да у најкраће време напусти варош.

После тога, француска је почела да шаље помоћи преко Сан Ђовани ди медуа, а под утицајем Бријана, претседника француске владе, и други савезници су почели помагати Србе у Албанији. Ускоро је стигла у Драч Енглеска мисија са храном и задатком да поправи путеве.

1916 године извршена је предаја Црне Горе, и тиме Аустро-Угарској отворен пут за Албанију, услед чега су остаци српске војске почели да беже према Љешу. Савезници су тада решили да се српске трупе укрцају за Крф, што је одмах и учињено помоћу француске, енглеске и италијанске флоте. *На крфу*, рањеници су смештени у француским болницама. Пошто је војвода Путник услед болести отишао на боловање, заменио га је генерал Петар Бојовић са помоћником Петром Пашићем. Они су тада отпочели врло тешки рад на опорављању војске, на њеном физичком, моралном и материјалном оспособљавању. За кратко време успели су да формирају шест дивизија: Дринску, Дунавску, Шумадиску, Тимочку, Моравску и Вардарску. *На конференцији одржаној 12 марта 1916 године*, донета је одлука да се по сваку цену одржи солунски фронт, да се српска војска снабде оружјем и транспортује у Солун где се налазила савезничка војска. И пошто је војска била пребачена у Солун, грађанство се разишло по савезничким и пријатељским земљама, где је наишло на велико гостопримство. Ради уређења општих питања, регент Александар са Николом Пашићем отишао је у Рим, Париз и Лондон одакле Пашића посла у Русију, а он се врати на Крф са пријатељским поздравима савезника: Француске, Енглеске, Русије и Италије. Грчка је уложила протест против транспорта српске војске на солунски фронт, где је добила

артиљерију, муниције и свега што јој је било потребно.

У јесен 1916 године када је дошла руска војска и ушла у рат Румунија, фронт је постао поприште великих борби. 18 септембра 1916 године Српска војска је однела сјајну победу на Кајмакчалану, захваљујући највише Дринској дивизији, а 19 новембра освојен је Битољ. Кратко време после тога вратио се Никола Пашић из Русије и одмах сазвао народну скупштину да би изгласала закон о ванредном кредиту од двеста милиона динара.

После 1916 године велике операције на фронту престале су скоро за две године, па ипак 1917 година била најкритичнији период рата, јер је тада избила у Русији револуција, и због тога што је офанзива на западном фронту била без икаквог успеха.

Срби су тада били у врло тешком положају, у толико пре што је револуционарна организација „црна рука“, за све неуспехе бацала кривицу на династију, па је од ње претила опасност да не створи расуло у оно мало војске што је било. Ботићеве, српски отправник послова у Каиру без икаквог одобрења од владе отишао је у Берлин и почео са Немачком преговоре о миру (у пролеће 1915 године).

За време немачко бугарског препада на солунском фронту, покушан је атентат на регента Александра 1916 године. Кривци су одмах кажњени, част Србије опрана, а морал и вера у војску повраћени.

После тога основан је у Лондону и Паризу такозвани југословенски одбор емиграната, са задатком да скупља добровољце из Америке и Русије. Главни пак чланови одбора на Крфу утврдили су са владом основе будуће државе ослобођених Срба, Хрвата и Словенаца.

20 јула 1917 године издаша је крфска декларација, коју су потписали Никола Пашић, А. Трумбић председник југословенског одбора. Та декларација

ција објавила је општу жељу народа да буде ослобођен, да буде уједињен у слободну националну државу, која ће бити независна, уставна, демократска и парламентарна монархија, са династијом Карађорђевића. Нова држава ће се звати Краљевина Срба, Хрвата и Словенца, вероисповест слободна, Јадран приступачан свакоме, устав и законе доноси народна скупштина, а на снагу ступају тек кад их краљ санкционише.“ То је врло много деловало на потлачене Србе, који су одмах осетили да је најзад дошао крај ропству и да је ослобођење близу.

Регент Александар је послао и Уједињеној Северној Америци молбу да пошаље своју војску на фронт; да би их што више заинтересовао писао је „да би требало прекинути везу Берлина и Цариграда, побеђена, Турска и Бугарска одмах би закључиле мир, а те две државе и Србија имају много природних богатаста које сада експлоатишу непријатељи, на којима би се концесија дала евентуално Америци; затим појава америчке војске морално би подигла дух српске.“ Али све је то било без икаквог успеха. Онда је регент послао Петра Пешића у Лондон и Париз да објасни тешко стање у коме се Срби налазе, и заиста то је довело до успеха, те је 1918 године Северна Америка послала своје трупе на фронт, а ускоро после ње исто је учинила и Русија. 30 марта 1918 године Никола Пашић је прочитао народној скупштини на Крфу декларацију о спољној политици. Рат је био тада при крају, а Србија моћнија од Немачке која је била јако маласала.

У пролеће 1918 године на француском фронту под командом маршала Фоша отпочела је велика офанзива, која је имала да реши светски рат. Српска војска је отпочела припреме за дефинитивну акцију, војвода Мишић проглашен је за начелника врховне коменде а Бојовић за команданта прве армије. Дата је директива да се пробије непријатељски положај код Доброг поља, да се пође на Де-

мир капију, Кавадару и Неготину: да се продире до крајњих сила без починка и да резерва буде увек близу фронта. 14 септембра топовима је објављен напад, а већ 15 шумадинска дивизија је узела положај Кровички а Дринска део Сокола, 16 у офанзиви су били само Срби и Французи и освојили Козјак, а Тимочка дивизија Тополац.

20. врховни командант целокупне војске регент Александар донео је одлуку: „напред у Отаџбину или смрт“.

20 септембра 1918 године, извршен је пробој солунског фронта.

То је био велики успех главног команданта источне војске Франше Депереа. 23 освојени су: Прилеп, Бабуна, Гратско, Демир Капија, Кочане и део Брегалнице. После тога првога неуспеха Бугарска је клонула и затражила је мир, примајући све услове које су јој савезници поставили. Њена се војска поделила у две велике групе и предала се Србима једна у Поречу а друга код Куамова, тиме је била ослобођена цела Јужна Србија, а 4 октобра освојивши Врање, српска војска је пошла ка северу где су јој слабе отпоре давали заостали делови немачке војске. Код Ниша је било много аустроугарске војске, те је Франше Депере наредио да се не напада док се не добије појачање, али регент Александар издаде строго наређење и одсудна битка отпочета је; благодарећи вештом маневру војводе Бојовића, 12 октобра 1918 године Немци и Аустријани побеђени, отпочели су своје повлачење, рушећи пруге, мостове, тунеле, станице све на што би наишли. 15 октобра ослобођен је Крушевац, 19 Зајечар, 26 Чачак и Крагујевац, 28 Ужице и Пожаревац, а 1 новембра 1918 године ослобођена је и престоница — Београд, а после тога наступа серија заузима разних вароши и градова.

Друга армија из Скопља отишла је преко Санџака у Сарајево, Црну Гору, и на Јадрану у Котор, Дубровник, Сплит.

Резултат свега тога био је: капитулација Бугарске, Аустро Угарске и распад Хабзбуршке монархије, а за Србију уздицање на ранг слободних цивилизованих држава.

Стање у Србији за време окупације од стране Бугарске и Аустро-Угарске.

По заузимању Србије Аустро-Угарској су припали западни, а Бугарској источни и јужни крајеви. Тада је за Србију настао период најсвирепијих насиља и злостављања, све што је Српско прогоњено је и мучено, школе затваране, а отварање само бугарске, мађарске и немачке, библиотеке спаљиване и уништаване. Све културне тековине, које су Срби кроз дуги низ година великим напорима стицали, сада су немилосрдно уништаване. Настало је систематско истребљење српског живља на целокупној окупираној територији. Велики број људи, жена и деце сваког дана је свирепо убијано и вешано, без икакве кривице. Чиновници, нарочито учитељи и свештеници спаљивани су свакога дана. Све је то рађено са циљем да се Срби потпуно истребе. Али баш за време тих највећих гоњења, 1916 године образоване у Русији од заробљених аустроугарских Срба, Хрвата и Словенаца две добровољачке дивизије, који су уз Русе и Румуне ушли у борбу против Бугара и Немаца, исте године Румунија је била потучена, 1918 год. фебруара месеца букнула у Русији Револуција, изазвала унутрашњу кризу и онемогућила даљу руску војну акцију.

После тога у фебруару 1918 године Русија је склопила са Немачком, Аустро-Угарском, Бугарском и Турском мир, после чега је и Румунија била приморана да учини то исто.

Изласком из рата Русије и Румуније, савезници су претрпели велики губитак, али за то су накнаду имале у ступању у рат Североамеричких држава.

Светски рат и спољна политика европских сила.

И поред тога што је објаву рата Аустро Угарска представила као последицу Сарајевског атентата, она је имала своје дубље разлоге за то, који су се састојали у њеној спољној политици према Балкану с обзиром на исток. Она је још пре објаве рата имала пристанак Немачке да ће и она заратити у случају да се у рат активно умеша Русија. Што се тиче Италије, Аустро Угарска је према њој била безобзирна и није водила рачуна о њеном расположењу према догађајима на Балкану.

Одмах после рата а и за време рата појавила се потреба да се вођење светског рата оправда пред историјом и пред јавним мњењем, да се одговорност за његово вођење баци на неку државу. То пребацивање одговорности нарочито су тражиле државе на које је пао терет репарација. С обзиром на видовдански атентат који је узет као најзгоднији изговор за објаву рата, покушало се да се та одговорност баци на Србију.

Спољна политика Аустро Угарске била је јако ометана после Букурешког уговора, по коме је Босна и Херцеговина била опкољена српским земљама, и тиме осујећено свако продирање на исток. Осим тога, у самој Босни и Херцеговини због нерешеног аграрног питања владало је врло велико незадовољство. Ни верско питање није било решено, мада је вероисповест била узета као критериум за учешће у политичком животу. Сем букурешки мир који је одредио територијалне добити Србије и Црне Горе, у мало није довео до рата, и у овом случају има да се захвали родбинској вези

која је постојала између цара Виљема и Грчког краља Ђорђа који је био ожењен сестром Виљемовом.

Мишљење које је добар део европског јавног мњења имало да је Сарајевски атентат приредила српска влада, било је потпуно неоправдано и погрешно. Јер он је био организован од групе омладинаца официра и ђака који су били потпуно независни од српске владе.

Још један доказ да Сарајевски атентат ни у ком случају не може да буде разлог за светски рат, јесте тај, што самој Хабзбуршкој династији није било ни мало стало до Фердинанда. Познато је да је он само својом упорношћу и енергијом успео да се ожени Софијом Котек, женом из нижег племства; Фрања Јосиф, који је био веома противан томе браку, једва се решио да да пристанак и то тек после писмене изјаве Фердинанда да никад неће довести на престо своје потомке. Осим тога, Фердинанд је водио сасвим супротну политику од политике свога оца, он је био велики противник Мађара, због чега је од њих био у великој немилости.

Према свему изложеном, јасно се види да је Сарајевски атентат био један обичан изговор, а не догађај који би послужио као главни разлог за један тако велики рат. А прави разлог има своје дубље порекло, које лежи у спољној политици према Балкану и истоку не само Аустро Угарске, него и Немачке.

Држање великих сила према светском рату.

Одмах после објаве рата, у намери да заштити интересе Србије и своје, Русија је наредила мобилизацију своје војске. Немачка је одмах послала ултиматум и тражила да у року од дванаест сати обустави мобилизацију, а кад се Русија није одазвала ултиматуму, објавила јој је рат. Немачка је мислила да ће највише успеха постићи великом брзином, па је објавивши и Француској рат, направила план да

у случају великог рата прво нападне на њу и победи је, а затим на Русију. С обзиром на своју велику спремину, Немачка је рачунала на сасвим сигурну победу, али и поред те априорне сигурности, кад је дошао моменат она није смела да нападне на јако утврђену француску границу, већ је напала Белгију и тиме повредила њену неутралност, на коју се заједно са осталим силама била обавезала. Индиректне користи од овог немачког геста имала је и Србија, јер је краљ Алберт наредио да се сви канали затворе, услед чега је била потопљена богата равница и то баш пре жетве, а Немачка тиме за неколико недеља задржана од офанзиве. Као последица тога, Немачкој је објавила рат и Енглеска, а њој је одмах следовао и Јапан. Тако је рат мале и незнатне Србије претворио се у велики и грозан рат, у коме је узео учешће цео свет.

Руси су у рату стално праћени успесима, напредовањем док у септембру 1914 год. нису потпуно уништили аустриску војску код Лавова, продри до Карпата и у пролеће 1915 године заузели важну стратегиску тачку Пшемил и освојили Варшаву. Тада је и Италија ушла у рат, али она није оправдала наде које су у њу полагане.

Енглеска, Француска и Русија понудиле су Бугарској савез, а од Србије затражили да јој уступи знатан део Македоније, Србија је на то пристала, али Бугарска је баш за време тих преговора већ била примила понуду Аустро Угарске и потписала са њом уговор о савезу. По том уговору требало је да са леђа нападне Србију, и то у моменту када је на фронту буду нападе аустриске и немачке трупе.

Доцније, као што је горе наведено, на страну Срба ступиле су у рат и Северо-Америчке државе.

Стварање Југославије.

Рад на стварању Југославије отпочео је још Југословенски одбор у Лондону са Др. Трумбићем

на челу. Чланови тога одбора, угледни српски и хрватски политичари, обавештавали су светску јавност о жељама Срба, Хрвата и Словенаца за ослобођење и уједињење. Иста тежња манифестована је и од Срба под Аустријом, што се најбоље види из декларације „Југословенског клуба“. У Паризу су црногорци основали „Црногорски одбор“ такође са таквим циљем.

Крфска декларација од 1917 године не представља ништа друго, него споразум о стварању нове југословенске државе, са унапред утврђеним детаљима државне организације и називом краљевина Срба, Хрвата и Словенаца,

После повлачења и расула које је настало у аустро-угарској војсци, 6 октобра 1918 године основано је у Загребу „Народно веће“ у које су ушли преставници свих покрајина. Хрватски и Босански Сабор који се тако дуго нису састајали, сада су послали своје изасланике, и Народно веће проглашено је за врховни орган Југословенске државе у Аустро-Угарској. 29 октобра Народно веће са Хрватским Сабором коме, приступи и владајућа странка прогласило је државу Срба, Хрвата и Словена; овде су ушли само Срби који су дотле били под Аустро-Угарском, а уједињење са осталим Србима и Црногорцима одложено је. Тако смо тада имали две државе: Србију и Краљевину Словенаца, Хрвата и Срба.

Никола Пашић, претседник Српске владе састао се у Женеви са претставницима краљевине Словенаца, Хрвата и Срба и почео преговоре о оснивању једне државе, која ће се звати краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, али нова влада Стојана Протића није признала женевски споразум, исто је учинила и влада краљевине Слов. Хрвата и Срба, чиме су преговори о Уједињењу били прекинути.

После примирја између Аустро-Угарске и савезника 3 новембра 1918 године, Италија је отела флоту која је Србима остала од Аустро-Угарске, а Југословенску (српску) посаду заробила и ратпочела

окупацију Југословенских крајева од Трста па до Скадра. Тада су далматинска влада из Сплита и босанска из Сарајева послале у Загреб Већу ултиматум за што брже уједињење; исте преставке стизале су и из других покрајина: Срема, Баната, Бачке, Барање и т. д.

2 новембра Народно веће је донело програм уједињења, а 26 Народна скупштина у Подгорици збацила је са престола династију Петровић — Његош и решила да се Црна Гора уједини са Србијом под династијом Карађорђевић. Исто је и Војводина без одлуке Народног већа прогласила прилазак Србији.

1 децембра 1918 године примљени су у аудијенцију преставници и Загреба међу којима је био и Светозар Прибићевић, Корошец, Павелић који је прочитао адресу у којој се говорило о организовању државе и уставотворне Народне скупштине. Делегате је примио регент Александар са министрима: С Протићем, Љубом Јовановићем и Нинчићем. На адресу регент је прочитао одговор који је садржао одлуку за уједињење свих Срба, Хрвата и Словенаца. На тако скроман начин, тада је извршен врло важан историски чин, извршено је:

Уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1 децембра 1918 године.

Већ трећег издат је проглас народу са потписима Прибићевића, Павелића и генерала Петра Пешића. Пошто се Пашић вратио у Београд, 10 децембра образована је нова влада са Ст. Протићем; називи конзулата и посланства одмах су промењени, а регент народу обнародовао Уједињење прокламацијом.

23 јануара 1919 год. донет је закон о изједначењу старог и новог календара. Привремено народно преставништво почело је своје редовно заседање 16 марта 1919 године, када је регент Александар прочитао престану беседу, а преставништво

одговорило адресом. Привремено представништво радило је две и по године, а тада се састала уставотворна скупштина. Одмах је дошло на ред питање устава, које је довело и до сукоба, јер су се пројекти устава прилично разликовали, нарочито Српски и Хрватски пројекат. Па ипак је 28 јуна донет устав, познат као *видовдански устав*. Његово основно начело било је; централистичко уређење државе и јединство народа. После тога уставотворна скупштина је претворена у обичну народну скупштину са законодавним карактером.

Границе краљевине Југославије.

Једно од најважнијих питања које је требало решити после уједињења, било је одређивање граница. Оне су одређене и регулисане међународним политичко-дипломатским уговорима, који су закључени са свима савезничким државама и са Аустро-Угарском. Те границе остале су и до данас (са изузетним малим изменама), и оне иду овако:

Граница полази од врха Пече код Триглава где је тромеђа Југославије, Италије и Аустрије, одатле иде Караванкама преко Великог Стола, Преваја, Језерског, Љубеља и излази на Словенску Горицу, иде делом Муре, обухвата Прекомурје и поново излази на Муру иде њоме до ушћа у Драву, затим Дравом до доњег Михољца а одатле иде на Дунав и излази на њега испод Баре, северно од Суботице, затим иде источно од Бечкерека, Вршца, Белецркве и избија на Дунав лево од ушћа Тимока. Одатле иде Тимоком, Старом планином источно од Зајечара и Цариграда и избија на Столове Малеш и Осогов до Белесице, где је тромеђа Бугарске, Грчке и наше државе, затим Кожухом, Ниџом и Перистером на Охридско језеро, где је тромеђа Грчке, Албаније и наше државе, одатле иде на Црни Дрим и на Скадарско језеро и онда реком Бојаном на Јадранско море, морем до Сушака а одатле на Триглав

где је тромеђа наше државе, Италије и Аустрије, а одатле на врх Пече. Североисточно од Марибора налази се тромеђа Југославије, Аустрије и Мађарске, а источно од Кањиже тромеђа Југославије, Мађарске и Румуније, на Дунаву код Радујевца тромеђа Румуније, Бугарске и наше државе.

Међународни уговори краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Између свих савезничких држава и Аустрије закључен је уговор у Сен Жерману 10 септембра 1919 године, по коме Аустрија признаје независност државе Срба, Хрвата и Словенаца и одриче се свих потраживања на територији бивше Аустро-Угарске. Осим овога уговора, донети су и засебни уговори са суседним и савезничким земљама, по којима се нова краљевина С. Х. С. ослобађа свих обавеза које је имала по Берлинском уговору од 13 јула 1878 год.

10 августа 1920 године уговор у Севру.

Између свих савезничких сила и Пољске, Чешке, Румуније и краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, којим су одређене границе свих тих држава као и границе између Румуније и наше државе.

27 новембра 1919 године уговор у Неју.

Између свих савезничких сила и Бугарске, којим су одређене нове границе између Бугарске и краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

4 јуна 1920 године уговор у Трианону.

Између Угарске (Мађарске) и свих савезничких држава, њиме су одређене границе између наше државе и Аустрије.

Рапалски уговор 12 новембра 1920 године.

Пошто конгрес сила са преставницима Клемансом и Вилзоном није успео да реши и уреди односе између Италије и наше државе, остављено је да оне саме дођу до споразума и регулишу актуелна питања. То је учињено уговором у Рапалу, по коме нам је Италија узела острва Црес, Лошин, Ластаво и Пелегруж, осим тога Зедар са неколико суседних општина, Трст, Ријеку и Горицу.

После закључења наведених међународних уговора, граница према Албанији, Румунији и Бугарској претрпела је извесне измене. Измена према Албанији састоји се у томе, што смо јој ми дали Пишкопеју, Лин и Рибарево, а од ње као накнаду добили манастир Свети Наум са околином.

Румунији смо доцније уступили Жомбољ са околином, а она нама Јаша Томић, село Нушић, Калуђерово, и Нинчићево такође са селима.

Најважније измене претрпела је граница према Бугарској у срезovima босиљградском, царибродском и струмичком; осим тих уступака у тим срезovima ми смо им дали села Косово, Рукутлицу и Брегово, а они нама Сипиково, Кајилово и Холово.

Све ове измене учињене су поглавито из стратегиских разлога.

12 септембра 1920 године изишао је указ о устројству српске патријаршије у Сремским Карловцима, а 12 октобра за патријарха је изабран Њ. Св. Димитрије.

28 новембра 1920 године састала се уставотворна скупштина са претставништвом целе државе. 31 јануара 1921 год. изабран је уставни одбор од четрдесет и два посланика, које је 27 јуна на својој шездесет и петој седници дефинитивно примила предлог Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Видовдански устав Краљевине С. Х. С. од 28 јуна 1921 године

У овај устав који је потписао регент Александар, унети су погледи свију странака. Његови најважнији чланови гласе:

1) Краљевина С. Х. С. је уставна и парламентарна монархија.

2) грб је двоглави бели орао у полету са круном, на прсима је штит са грбовима Срба, Хрвата и Словенаца, застава је у водоравном правцу плава, бела и црвена.

4) Сви су пред законом и заштитом власти једнаки, племства нема.

9) Смртна казна не може се доносити за политичке кривце, изузев у случају на краља.

12) Даје се потпуна слобода вероисповести и савести, грађанска и политичка права независна су од вероисповести.

13) Штампa је слободна а цензура се заводи само за време рата.

14) дозвољава се слобода збора и договора, али без употребе оружја, збор се мора пријавити двадесет и четири сата раније.

16) Наука и уметност уживају потпуну слободу и заштиту државе, настава је такође слободна и у државним рукама.

Другог јуна уставотворна скупштина претворена је законодавно тело.

Главне последице светскога рата

Најмаркантнија последица била је повећање и појачање средњег сталежа у сваком погледу; принцип приватне својине је овековечен.

После погибије Драшковића, министра унутрашњих дела 1 августа 1921 године, (атентат) *донет је закон о заштити јавне безбедности и по-*

реџика у држави" којим је растурена и забрањена комунистичка партија.

16 августа 1921 године умро је краљ Петар, регент Александар био је у Паризу на лечењу, одакле је дошао тек 6 новембра.

Крај

САДРЖАЈ

	СТРАНА
Дипломатска историја	3
Кнез Милош — његова спољна политика	8
Борбе за устав	8
Сретењски устав	10
Милошева абдикација	11
Прва влада кнеза Михајла Обреновића и његово одступање	11
Кнез Александар Кара Ђорђевић	12
1848 и 1849 година	15
Кримски рат 1853 год	19
Турски конгрес 1856 год.	21
Борба кнеза и савета	22
Спољна политика за време владе А. Кара-Ђорђевића	23
Друга влада кнеза Милоша	24
Друга влада кнеза Михајла септембра 1860 г.	26
Балкански савез и ослобођење градова	28
Аустро-Угарска и Хрватско-Угарска нагодба	35
Стање у Србији после смрти кнеза Михајла	37
Бугарски егзаркат и његов значај	39
Херцеговачки устанак 1875 г. и његове последице	43
Ратови Србије, Црне Горе и Русије против Турске	46
Српско питање и Рајхштатска конвенција	49
Примирје у Једрену 30 јануара 1878 год.; Сан Стефански уговор	52
Берлински конгрес и српско питање	53

Тајна конвенција између Србије и Аустро-Угарске 1881 год.	58
Пловдивски преврат 1885 год. и Српско-бугарски рат	68
Краљ Александар Обреновић	74
Краљ Петар	79
Борба о Мекедонији	85
Младо Турски преврат и анексиона криза	89
Разне земље под Аустро-Угарском	94
Хрватска	95
Црна Гора	96
Зближење између Срба и Хрвата, и Српско-Хрватска коалиција	97
Фридјунгов и Васићев процес, њихово значење	101
Други Балкански савез 1912 године	104
Први Балкански рат	108
Турска после балканских ратова и балканских савеза	117
Србија после балканских ратова и балканских савеза	117
Рад на унутрашњем уређењу и подизању интелектуалног и моралног нивоа Србије	118
Сарајевски атентат 1914 године и узроци светскога рата	119
20 септембра 1918 године, извршен је пробој солунског фронга	128
Стање у Србији за време окупације од стране Бугарске и Аустро-Угарске	129
Светски рат и спољна политика европских сила	130
Држање великих сила према светском рату	131
Стварање Југославије	132
Уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1 децембра 1918 године	134
Границе краљевине Југославије	135
Међународни уговори краљевине Срба, Хрвата и Словенаца	136
10 августа 1920 године, уговор у Севру	136

	СТРАНА
27 новембри 1919 године, уговор у Неју .	136
4 јуна 1920 године, уговор у Трианову .	136
Рапалски уговор 12 новембра 1920 године .	137
Видовдански устав Краљевине С. Х. С. од 28 јуна 1921 године	138
Главне последице светскога рата	138
